

MARCIN DANIELEWSKI

<https://orcid.org/0000-0003-3897-2617>

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ARCHEOLOGIA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ
WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO WŁADZTWA PIASTÓW
W ŚWIECIE NAJNOWSZYCH BADAŃ.
PROBLEMY BADAWCZE I POSTULATY NA PRZYSZŁOŚĆ*

Zarys treści: W artykule spróbowaliśmy rozstrzygnąć, czy archeologia jako dyscyplina naukowa oraz jej metody badawcze mogą stanowić wartościowe uzupełnienie dla badań nad ludnością wiejską. W świetle analizowanych zagadnień, takich jak: demografia wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów, życie codzienne ludności wiejskiej i osadnictwo służebne, wydaje się, że archeologia pozostaje wciąż mocno niewykorzystaną dyscypliną naukową. W związku z tym w przyszłości należy zwrócić szczególną uwagę na badania mikroregionalne, w ramach których archeologia dostarcza bardzo wartościowych danych do studiów nad problematyką ludności wiejskiej.

Content outline: In the article I tried to decide if archaeology as a science and its research methods may form a valuable complement to the research on rural population. In the light of the analysed issues such as demography of the early medieval societies living under Piasts' rule, everyday life of the rural population, and servient settlements, it seems that the archaeology still remains a significantly unused science. Therefore, in the future it is necessary to pay special attention to the microregional research within the limits of which the archaeology provides really valuable data for studies on issues of rural population.

Słowa kluczowe: archeologia ludności wiejskiej, demografia władztwa Piastów, osadnictwo służebne, Wielkopolska, gród w Grzybowie, życie codzienne

* Pod pojęciem archeologia ludności wiejskiej wczesnośredniowiecznego władztwa Piastów postrzegamy wszelkie archeologiczne działania naukowe odnoszące się do problematyki osadnictwa otwartego pozagrodowego. Warto wyjaśnić, że dla tego wczesnego okresu nie ma jeszcze wsi i miast postrzeganych przez pryzmat zmian zachodzących na ziemiach polskich w XIII w., a związanych z kolonizacją na prawie niemieckim. Badania zostały sfinansowane ze środków Wydziału Archeologii UAM w Poznaniu na podstawie decyzji DEC-2/WArch/2023.

Keywords: archaeology of rural population, demography of Piasts' rule, servient settlements, Greater Poland, stronghold in Grzybowo, everyday life

Wstęp

Podstawowym problemem badawczym, którym zajmiemy się w tym tekście, pozostaje to, czy archeologia jako dyscyplina naukowa oraz jej metody badawcze mogą stanowić wartościowe uzupełnienie dla badań nad ludnością wiejską. W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie zwracano szerzej uwagi na ten problem. Wystarczy tutaj wspomnieć dwie fundamentalne prace Karola Buczka i Karola Modzelewskiego, odpowiednio z 1958¹ i 1987 r.², gdzie w zasadzie wątków związanych z archeologią nie znajdziemy. Warto jednak przy tym dodać, że z tych dwóch autorów zdecydowanie bliżej archeologii był Buczek, który dostrzegał i doceniał problematykę studiów osadniczych. Jest to szczególnie widoczne przy jego analizie poszczególnych kategorii ludności służebnych³. Warto tu nadmienić, że w ogóle badania naukowe realizowane przez historyków, a zwłaszcza z wykorzystaniem źródeł pisanych i archeologicznych oraz w odniesieniu do problematyki populacji zamieszkujących nie grody, rzadko były realizowane na gruncie polskiej historiografii. Nieco inaczej ta sytuacja wygląda, jeśli chodzi o archeologów. Naukowcy związani z tą dyscypliną starali się realizować badania struktur wiejskich, ale głównie w odniesieniu do późnego średniowiecza⁴. W mniejszym stopniu podejmowane były prace badawcze dotyczące problematyki wiejskiej wczesnego średniowiecza i to też zwykle w ujęciu

¹ K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1958.

² K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław i in. 1987.

³ Przykładem mogą być np. skotnicy czy świniarze, których lokalizację K. Buczek odnosił do terenów „obfitujących w naturalne pastwiska i łąki” oraz zasobnych w dużą ilość „lasów z drzewostanem dębowym i bukowym”; zob. tenże, *Książęca ludność służebna...*, s. 54, 55.

⁴ D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskiej w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003; K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012; A. Marciniak-Kajzer, *Późnośredniowieczne wsie w świetle badań archeologicznych*, „Zeszyty Wiejskie” 22, 2016, s. 791–799; D. Nowakowski, *O średniowiecznych siedzibach sołtysich na Śląsku*, w: *Wieś zaginiona. Wspólnota, samorządność, przestrzeń*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2020, s. 13–32; Z. Gałecki, K. Skrzyńska, *Wiejskie struktury osadnicze i ich przemiany w czasie: przykład Nowosielca na dawnym pograniczu polsko-rusko-litewskim*, „Przegląd Archeologiczny” 69, 2021, s. 171–190. Prezentowane wykazy literatury przedmiotu mają charakter selektywny.

osadniczym⁵. W związku z tym znalezienie wspólnego pola naukowego dotyczącego ludności wiejskiej, gdzie badania archeologów i historyków mogłyby się uzupełniać, jest niezwykle trudne. Jednak mimo tego istnieją przynajmniej trzy podstawowe tematy, które mogą być analizowane przez pryzmat obu dyscyplin naukowych i którym w tym tekście bliżej się przyjrzymy, są to: demografia wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów⁶, życie codzienne ludności wiejskiej oraz osadnictwo służebne⁷.

Uważamy, że każdy z tych zagadnień cechuje się dużym potencjałem badawczym, a ich pełniejsza realizacja mogłaby stanowić wartościowe uzupełnienie studiów dotyczących wczesnośredniowiecznej ludności wiejskiej. W związku z tym warto się zastanowić, w jaki sposób należałoby zająć się tymi tematami, wykorzystując w pełni potencjał źródeł archeologicznych.

Demografia wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów⁸

Demografia wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów jest jednym z zagadnień, które we współczesnej

⁵ M. Parczewski, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na pograniczu śląsko-morawskim. Ze studiów nad lessowym Płaskowyżem Głubczyckim*, „Przegląd Archeologiczny” 28, 1980, s. 123–175; B. Dzieduszycka, *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie rejonu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Paluk i regionu środkowego biegu Baryczy*, „Slavia Antiqua” 35, 1994, s. 69–99; M. Danielewski, *Korabniki, Niewody i Rybitwy z terenu Kujaw jako osady służebne związane z książęcym regale wodnym*, RDSG, t. 75, 2011, s. 33–53.

⁶ W opracowaniu będziemy konsekwentnie stosować zwrot „władztwo Piastów” w odróżnieniu od sformułowania „ziemie polskie”. To drugie wyrażenie pojawi się jedynie w kontekście wypowiedzi autorów, którzy się nim posługiwali. Natomiast, na potrzeby naszych rozważań, które w dużym stopniu odnoszą się do okresu X i pierwszej połowy XI w., będzie stosowany zwrot „władztwo Piastów”. Jest to tyle uzasadnione, że dla X w. nie sposób określić, czym były tak naprawdę ziemie polskie i dużo łatwiej omawiany obszar definiować sformułowaniem „władztwo Piastów”, który odpowiada terenom wówczas podległym tej dynastii. W pewnym stopniu w tę problematykę wpisuje się dyskusja nad terminami „Polska”, „Polanie”, którą w 2008 r. wywołał: P. Urbańczyk, *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008, s. 317–360; tenże, *Mieszko Pierwszy tajemniczy*, Toruń 2012, s. 111–112. Trzeba jednak podkreślić, że dla naszych rozważań sprawą drugorzędną pozostaje to, czy nazwa „Polanie” (jeśli chodzi o wspólnotę terytorialną) jest autentyczna, czy może wtórna.

⁷ Określane też mianem „odszlębnego”, gdzie oba terminy wypada uznać za poprawne.

⁸ Nie wyjaśniamy w tym tekście pojęcia „demografia historyczna” oraz jej podstawowych założeń metodycznych. W tej kwestii odsyłamy czytelnika do: C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.

archeologii pozostaje mocno zaniedbane. Tematyka ta jednak na gruncie historii była szeroko analizowana. Henryk Łowmiański sądził, że ziemie polskie ok. 1000 r. mogło zamieszkiwać nieco ponad 1 mln mieszkańców⁹. Inne wyliczenia zaprezentowała w 1963 r. Irena Gieysztorowa. Ta autorka uważała, że ok. 1000 r. Wielkopolskę, Małopolskę i Mazowsze zamieszkiwało 690 tys. mieszkańców¹⁰. W niektórych pracach, jak u Tadeusza Ładogórskiego, liczba mieszkańców ziem polskich (łącznie z Pomorzem Zachodnim) miałyby wynosić od 2 mln do 2 mln 150 tys.¹¹ Nie brakowało także znacznie niższych szacunków, jeśli chodzi o zaludnienie ziem polskich (Mazowsze, Wielkopolska, Małopolska). Zgodnie z ustaleniami Ludwika Krzywickiego ten obszar za pierwszych Piastów (ok. 1000 r.) zamieszkiwało 500–600 tys. ludzi¹². Warto zauważyć, że wyliczenia prezentowane przez wspomnianych wyżej autorów miały charakter wyraźnie spekulatywny i zasadniczo opierały się na analizie kilku zmiennych, wśród których można wymienić: powierzchnię gruntów niezbędnych dla utrzymania jednej rodziny¹³, liczebność zbrojnych, którą korelowano z liczebnością rodzin¹⁴ lub powierzchnią ziemi¹⁵, ponadto *civitas* z tzw. okresu plemiennego i gęstość jej zaludnienia¹⁶, wielkość średnich gospodarstw chłopskich¹⁷, hipoteza o bardzo powolnym wzroście stanu zaludnienia¹⁸ oraz rejestry świętopietrza¹⁹.

⁹ H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 3, Warszawa 1967, s. 311–315; por. tenże, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 232–244, gdzie podane nieco wyższe szacunki liczbowe.

¹⁰ I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, s. 543 (tab. 6); por. C. Kukło, J. Łukasiewicz, C. Leszczyńska, *Historia Polski w liczbach*, Warszawa 2014, s. 48 (tabl. 2).

¹¹ T. Ładogórski, *Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego*, RDSG, t. 50, 1989, s. 29; por. krytykę tego tekstu: G. Labuda, rec.: T. Ładogórski, *Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego*, St. Źródł., t. 35, 1994, s. 145; por. także uwagi w: P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015, nr 2, s. 8–13; K. Fokt, *Organizacja grodowa w drugiej monarchii piastowskiej. Studium krytyczne*, Kraków 2022, s. 32.

¹² L. Krzywicki, *Przyczynki do wyjaśnienia stosunków ludnościowych w Polsce za pierwszych Piastów*, „Przegląd Statystyczny” 1, 1938, s. 201–202.

¹³ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze...*, s. 233.

¹⁴ Tamże, s. 234–235.

¹⁵ T. Ładogórski, dz. cyt., s. 22–24.

¹⁶ L. Krzywicki, *Spółczesność pierwotne. Jego rozmiary i wzrost*, Warszawa 1937, s. 172–176.

¹⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski...*, s. 311–312; T. Ładogórski, dz. cyt., s. 26–28.

¹⁸ T. Ładogórski, dz. cyt., s. 26, 28–29.

¹⁹ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze...*, s. 239–241.

W dalszej kolejności starano się te rozważania umocnić poprzez komparatystykę i tym samym odwoływano się do wyliczeń dotyczących ludności zamieszkujących inne wczesnośredniowieczne władztwa (m.in. Karolingów, Anglosasów czy wschodnich Franków)²⁰.

Podobnych rozważań, ale na gruncie archeologii i w odniesieniu do wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących Wielkopolskę czy Kujawy, podejmowali się Stanisław Kurnatowski i Zofia Kurnatowska²¹ oraz Bożena Dzieduszycka i Wojciech Dzieduszycki²². Warto jednak zauważyć, że prace wspomnianej wyżej czwórki archeologów znacząco się też od siebie różniły. Stanisław i Zofia Kurnatowscy w swoich tekstach starali się zaprezentować przede wszystkim szacunki demograficzne dla wczesnośredniowiecznej Wielkopolski i podawali gęstość zaludnienia dla analizowanych terytoriów²³. Przy tym Kurnatowski stworzył własną metodę wyliczeń demograficznych²⁴. Nieco inaczej swoje rozważania formułowali Bożena i Wojciech Dzieduszyccy, których interesowały przede wszystkim przemiany urbanistyczne oraz socjotopograficzne

²⁰ Tamże, s. 237–239, 244; T. Ładogórski, dz. cyt., s. 28. Warto w tym miejscu podkreślić, że korzystanie z komparatystyki może być bardzo wartościowe, ale należy to robić rozważnie i tak czyniono np. na gruncie studiów dotyczących problematyki gospodarczej i władztw z Europy Środkowo-Wschodniej; zob. P. Guzowski, *Karolińska rewolucja gospodarcza na wschodzie Europy (do końca XII wieku)*, w: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*, red. Z. Dalewski, Warszawa 2014, s. 115–167.

²¹ S. Kurnatowski, *Rozwój zaludnienia Wielkopolski zachodniej we wczesnym średniowieczu i jego aspekty gospodarcze*, „*Archeologia Polski*” 16, 1971, z. 1–2, s. 465–482; tenże, *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, „*Slavia Antiqua*” 35, 1994, s. 3–45; S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, *O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich*, w: *Homines et societates. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997, s. 67–74; S. Kurnatowski, *Studia osadnicze nad strukturą zasiedlenia i gospodarką*, w: *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 329–350; tenże, *Jak powstawała Polska*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 77–91.

²² B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Przemiany urbanistyczne centrum małych miast w świetle badań nad średniowieczną Kruszwicą*, w: *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miast*, Wrocław – Europa Środkowa, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2000, s. 97–109; ciż, *Socio-Economic and Demographic Transformations of Early-Urban Kruszwica and Its Subsidiaries*, „*Slavia Antiqua*” 31, 1988, s. 45–52.

²³ S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 68, 72; S. Kurnatowski, *Studia osadnicze...*, s. 329–342; tenże, *Jak powstawała Polska...*, s. 85, 86, 88.

²⁴ Została ona zaprezentowana w: S. Kurnatowski, *Rozwój zaludnienia...*, s. 466–475; tenże, *Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej*, „*Slavia Antiqua*” 24, 1977, s. 17–37.

rejonu Kruszwicy, a wątki związane z gęstością zaludnienia czy populacją były podejmowane tylko na marginesie głównych rozważań²⁵. Wspominani archeolodzy w swoich studiach opierali się na materiałach archeologicznych pochodzących zarówno z badań wykopaliskowych, jak i powierzchniowych. Warto jednak przy tym podkreślić, że szczególnie dużą rolę przy analizach demograficznych odgrywały dane będące efektem realizacji programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej: AZP), czyli badań powierzchniowych, w ramach których rejestrowano stanowiska archeologiczne²⁶. Uwaga ta odnosi się zarówno do analiz Stanisława i Zofii Kurnatowskich, jak też Bożena i Wojciech Dzieduszyckich. Z tym, że w przypadku tych ostatnich autorów dane pochodzące z prospekcji powierzchniowych posłużyły do zaprezentowania przemian socjotopograficznych. Podczas gdy zagadnienie zaludnienia było ważne, ale tylko w odniesieniu do ośrodków dobrze rozpoznanych wykopaliskowo i takim przykładem jest Kruszwica²⁷. Warto też zauważyć, że przy całościowych rozważaniach dotyczących obszaru nadgoplańskiego Bożena i Wojciech Dzieduszycki wyniki badań powierzchniowych wykorzystywali wyłącznie w kontekście zmian osadniczych²⁸.

Bezsprzecznie wypada zgodzić się z tym, że prospekcje powierzchniowe realizowane w ramach programu AZP mogą odgrywać ważną rolę w badaniach nad demografią danych obszarów. Natomiast trudno w całej rozciągłości zaakceptować wyliczenia Stanisława Kurnatowskiego i Zofii Kurnatowskiej, którzy na podstawie przede wszystkim wyników prospekcji powierzchniowych wskazywali, że w okresie

²⁵ B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Przemiany urbanistyczne...*, s. 97–109; ciż, *Socio-economic...*, s. 45–52.

²⁶ S. Kurnatowski, *Rozwój zaludnienia...*, s. 465–466; tenże, *Próba oceny zmian zaludnienia ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e.* w: K. Kaczanowski, S. Kurnatowski, A. Malinowski, J. Piontek, *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e. – materiały źródłowe, próba oceny*, Warszawa 1992, s. 36; S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 74.

²⁷ B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Socio-economic...*, s. 45–46.

²⁸ Por. B. Dzieduszycka, *Rejestr stanowisk archeologicznych w rejonie Jez. Gopła (woj. Bydgoszcz)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 26, 1975, s. 150–158; taż, *Z badań*, s. 69–99; B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Dzieje piastowskiego ośrodka w Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, w: *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świdorska-Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 457–463; W. Dzieduszycki, *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, w: *Pradzieje Wielkopolski...*, s. 397–429; tenże, *Przemiany społeczno-organizacyjne wczesnośredniowiecznych Kujaw – możliwości interpretacyjne archeologii*, w: *Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, D.A. Sikorski, Poznań 2012, s. 165–174.

wczesnopiastowskim „najwyższym zaludnieniem, sięgającym prawie 10 osób na km², cechowało się jądro państwa gnieźnieńskiego, zamknięte od południa i zachodu kolanem Warty, Wełną od północy i rynną Notecko-Goplańską od wschodu”²⁹. Podczas gdy na Kujawach i w Wielkopolsce południowo-wschodniej szacunkowa gęstość zaludnienia miałyby wynosić odpowiednio ponad 7 osób na km² (Kujawy) i ponad 6 osób na km² (Wielkopolska południowo-wschodnia)³⁰. Warto zauważyć, że problem zasiedlenia przeanalizowano dla całej wczesnośredniowiecznej Wielkopolski i z ujęciem różnych okresów czasowych (przełom VII i VIII w., ok. 1000 r., ok. połowy XII w.)³¹. W przypadku tych analiz zasadniczym problemem pozostaje fakt, iż w dużym stopniu opierano je na stanowiskach archeologicznych, które zidentyfikowano tylko z wykorzystaniem badań powierzchniowych. Tymczasem współcześnie poziom rozpoznania archeologicznego danych obszarów może być bardzo zróżnicowany i zależny od uwarunkowań konserwatorskich i tego, czy dane służby zlecają np. powtórna weryfikację stanowisk archeologicznych zarejestrowanych w ramach programu AZP. Już ten fakt może wpływać na liczbę odnotowanych lokalizacji osadniczych, a to znów przekłada się na szacunki dotyczące demografii.

Ważnym czynnikiem branym pod uwagę przez Kurnatowskiego były także wyniki analiz palinologicznych, które w odniesieniu do Wielkopolski pokazywały trzykrotny wzrost zasiedlenia w X/XI w. i skokowe zwiększenie uprawy zbóż, a to znów przekładało się na silne odlesienie dochodzące w X stuleciu do 20% całkowitej powierzchni tego obszaru³². Wypada się zgodzić z autorem, że analizy przyrodnicze mogą również stanowić ważny materiał, jeśli chodzi o odtwarzanie gęstości zaludnienia danego terenu. Dostarczają one bowiem informacji na temat nie tylko odlesień, ale również wzrostu znaczenia rolnictwa oraz hodowli. Jeśli dane te zostaną uzupełnione datowaniem bezwzględny (najczęściej C14 w technice AMS), to wówczas wyniki analiz palinologicznych mogą być bardzo wartościowe również w rozważaniach nad demografią konkretnych obszarów. Warto podkreślić, że właśnie dane przyrodnicze

²⁹ S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 68; por. S. Kurnatowski, *Jak powstawała Polska...*, s. 86. W tym drugim tekście S. Kurnatowski podaje inne dane: 9,4 osoby na km². Podobnie autor postąpił w artykule z 1994 r.; zob. tenże, *Przemiany osadnicze...*, s. 34 (ryc. 21).

³⁰ S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 68; por. S. Kurnatowski, *Jak powstawała Polska...*, s. 86.

³¹ S. Kurnatowski, *Przemiany osadnicze...*, s. 33 (ryc. 20), 34 (ryc. 21), 35 (ryc. 22); por. tenże, *Jak powstawała Polska...*, s. 85, 86, 88.

³² S. Kurnatowski, *Jak powstawała Polska...*, s. 84–85.

pozwoły Kurnatowskiemu ustalić, jaki był przeciętny plon osiągany z podstawowych upraw zbożowych (z 1 ziarna wysianego uzyskiwano 2–3 ziarna uprawowe)³³.

Uważamy, że pełniejsze wyliczenie dotyczące demografii społeczności wczesnośredniowiecznych zamieszkujących władztwo Piastów, a realizowane na podstawie wyników badań archeologicznych powinno opierać się na kilku wskazanych poniżej założeniach. Po pierwsze, obliczenia dotyczące gęstości zaludnienia muszą być realizowane w odniesieniu do mikroregionów, a dopiero wówczas można je przenosić na szerszy poziom terytorialny. Po drugie, badania tego typu należy prowadzić na podstawie:

- wyników badań powierzchniowych, gdzie ważna jest liczba rejestrowanych: osad, punktów osadniczych i śladów osadniczych;
- powierzchni grodów, które były centrami gospodarczymi oraz gęstości ich wewnętrznej zabudowy;
- analizy ilościowo-populacyjnej cmentarzysk;
- analiz palinologicznych uzupełnianych datowaniem bezwzględny.

Wówczas uzyskujemy na tyle miarodajne wyniki, że umożliwiają one prezentację analiz demograficznych. Jest to o tyle ważne, że inne postępowanie może być obciążone błędnymi obliczeniami lub ograniczoną możliwością weryfikacji uzyskanych wyników³⁴. W dalszej części tekstu posłużymy się więc przykładem, które spełnia większość wskazanych wyżej założeń.

Obiektem naszych rozważań jest wczesnośredniowieczne grodzisko w Grzybowie (gm. Września, pow. wrzesiński, woj. wielkopolskie), które we wczesnym średniowieczu stanowiło jeden z grodów centralnych ówczesnej Wielkopolski³⁵. Pierwszą fazę tego grodu można datować na lata 919–923, a jego konstrukcje wykonano z drewna dębowego (w tym z liczących ponad 400 lat dębów). Prace budowlane kontynuowano w Grzybowie w latach 929–934 oraz na początku kolejnej dekady X w.³⁶, kiedy

³³ Tamże, s. 83.

³⁴ Pod zwrotem „weryfikacja uzyskanych wyników” rozumiemy zestawienie danych demograficznych wynikających z analiz osadniczych z informacjami będącymi efektem rozpoznania stanowisk funeralnych. Niestety, w przypadku wielu centrów osadnictwa wczesnośredniowiecznego takie postępowanie badawcze nie jest możliwe. Problemem pozostaje bowiem liczba zarejestrowanych oraz rozpoznanych cmentarzysk, które można odnosić do osadnictwa otwartego i grodowego.

³⁵ M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo in the Context of Interdisciplinary Research into the Functions of Early Medieval Strongholds from the 10th and 11th Centuries*, Poznań 2021, s. 48–57.

³⁶ M. Krapiec, *Analizy dendrochronologiczne*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzesiński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 190.

to obiekt w drugiej fazie został rozbudowany do założenia zajmującego aż 4,4 ha (majdan 2,2 ha)³⁷. Ta potężna warownia, na którą składał się mały gród (pierwsza faza) i duży gród (druga faza), pod względem powierzchni w X w. była znacząco większa od ośrodków grodowych w Gieczu, Gnieźnie i na Ostrowie Lednickim. Jedyne gród poznański zajmował wówczas większą powierzchnię od Grzybowa³⁸. W przypadku omawianego ośrodka realizowano również badania powierzchniowe (kilkukrotnie powtarzane), które pozwoliły zarejestrować szereg punktów osadniczych rozciągniętych wzdłuż rzeki Strugi³⁹ i część z nich została rozpoznana wykopaliskowo. Oprócz tego niektóre z tych stanowisk zadokumentowano metodami nieinwazyjnymi (lotniczy skaning laserowy ALS LiDAR – Airborne Laser Scanning Light Detection and Ranging, fotografia lotnicza, metoda magnetyczna)⁴⁰. Mamy więc do czynienia z mikroregionem zlokalizowanym na terenie Równiny Wrzesińskiej w południowej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, który został dobrze rozpoznany i dla którego wykonano także szereg badań przyrodniczych połączonych z analizami palinologicznymi⁴¹. Zajmuje on powierzchnię między 20,8 a 26 km² (2080–2600 ha) i skupia się wzdłuż rzeki Strugi⁴². Na ten kompleks osadniczy składają się: dwufazowy gród (stanowisko nr 1) o powierzchni 4,4 ha, osada podgrodowa (stanowisko nr 6) o powierzchni ok. 6,4 ha oraz 10 stanowisk archeologicznych położonych wzdłuż rzeki Strugi, które potencjalnie mogły być związane z grodem.

³⁷ J. Wrzesiński, M. Danielewski, *Zaplecze osadnicze grodu w Grzybowie*, „Historia Slavorum Occidentis” 17, 2018, nr 2, s. 89.

³⁸ M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 52.

³⁹ W literaturze wspomniana rzeka pojawia się pod nazwami: Struga, Struga Rudnik, Rudak. W niniejszym tekście będziemy konsekwentnie stosować tę pierwszą nazwę; por. A.M. Wyrwa, *Grzybowo – piastowska civitas. Introductio*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie...*, s. 17, przyp. 3.

⁴⁰ Więcej na ten temat: M. Bogacki, *Zdjęcia lotnicze i fotogrametryczne. Opracowanie danych ze stanowisk 1 i 6 w Grzybowie*, w: tamże, s. 113–119; W. Małkowski, *Badania magnetyczne i opracowanie chmury punktów lotniczego skaningu laserowego dla grodziska i osady podgrodowej w Grzybowie*, w: tamże, s. 121–131.

⁴¹ M. Makohonienko, I. Hildebrandt-Radke, *Środowiskowe uwarunkowania rozwoju osadnictwa*, w: tamże, s. 83–95; M. Makohonienko, M. Panfil, *Przestanki palinologiczne funkcjonowania wczesnośredniowiecznego grodu w Grzybowie*, w: tamże, s. 55–80.

⁴² M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 37–40. Wskazujemy zakres powierzchni między 20,8 km² a 26 km², ponieważ uważamy, że dla wczesnośredniowiecznych mikroregionów w ramach władztwa Piastów nie sposób wytyczyć linearnych granic.

Tabela 1. Wykaz wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych potencjalnie związanych z grodem w Grzybowie i sklasyfikowanych w trakcie realizacji programu AZP

Lokalizacja	Nr stanowiska (nr stanowiska na obszarze)	Obszar AZP	Rodzaj stanowiska	Chronologia ⁴³
Bierzglin, gm. Września	1 (15)	54–34	punkt osadniczy	wczesne średniowiecze
Grzybowo, gm. Września	3 (32)	53–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze – faza D (950–1050) ⁴⁴
Grzybowo, gm. Września	6 (31)	53–34	osada	wczesne średniowiecze – faza D
Grzybowo, gm. Września	7 (20)	53–34	punkt osadniczy	wczesne średniowiecze – faza E (1050–1250)
Grzybowo, gm. Września	8 (26)	53–34	osada	wczesne średniowiecze – młodsze fazy
Grzybowo, gm. Września	9 (27)	53–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze – młodsze fazy
Grzybowo, gm. Września	12 (23)	53–34	punkt osadniczy	wczesne średniowiecze – fazy D–E
Gutowo Małe, gm. Września	3 (24)	54–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze – starsze fazy?

⁴³ Dziękuję Michałowi Brzostowiczowi z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu za udostępnienie niepublikowanego zestawienia ze zweryfikowaną chronologią stanowisk archeologicznych z powiatu wrzesińskiego o metryce średniowiecznej. Badacz ten zapoznał się z materiałami źródłowymi pochodzącymi z badań AZP i dokonał ich powtórnej weryfikacji. W związku z tym datowania prezentowane w tab. 1, 5 i 6 są wynikiem analizy dokonanej przez M. Brzostowicza.

⁴⁴ Szczegółowy podział na poszczególne fazy, a zarazem periodyzacja wczesnego średniowiecza, została dokładnie omówiona w literaturze przedmiotu: W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 4–6; tenże, *Z badań nad polską ceramiką wczesnośredniowieczną*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2, 1956, s. 160–167; Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 50 n.; W. Dzieduszycki, *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław i in 1982, s. 21 i n.; tenże, *Z badań nad ekonomiczno-społecznymi uwarunkowaniami przemian zachodzących w garncarstwie wczesnopolskim (ceramika kruszwicka, 2 poł. X – poł. XIV w.)*, „Sprawozdania Archeologiczne” 34, 1983, s. 253–254; tenże, *Podstawy periodyzacji okresu wczesnośredniowiecznego w Wielkopolsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań, 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań–Wrocław–Warszawa, 1992, s. 155–158; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, w: tamże, s. 113–114; M. Kara, *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch,

Lokalizacja	Nr stanowiska (nr stanowiska na obszarze)	Obszar AZP	Rodzaj stanowiska	Chronologia
Kleparz, gm. Września	2 (35)	53–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze – młodsze fazy
Kleparz, gm. Września	7 (58)	53–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze
Mierzewo, gm. Niechanowo	1 (14)	53–34	śląd osadniczy	wczesne średniowiecze – faza D

Źródło: oprac. własne.

Pozornie mogłoby wydawać się, że taki kompleks osadniczy, przy licznie rozpoznanych stanowiskach archeologicznych oraz opublikowanych materiałach archeologicznych⁴⁵, powinien doskonale nadawać się do analizy demograficznej wczesnośredniowiecznych populacji zamieszkujących ten mikroregion. Niestety, nie jest to jednak tak jednoznaczne, ponieważ dla tego obszaru nie zarejestrowano cmentarza, który byłyby równoczesowy grodowi. Jedyne odkryte pochówki pochodzą z grodziska i są one młodsze niż grzybowski obiekt obronny⁴⁶. W Grzybowie mamy więc do czynienia z sytuacją, gdzie grodzisko, osada podgrodowa, jak również inne osadnicze stanowiska archeologiczne zlokalizowane wzdłuż rzeki Strugi zostały przynajmniej częściowo rozpoznane. Dane przyrodnicze pozwalają nam uzupełnić ten obraz i wskazują, że pierwsza faza umocnień została wykonana m.in. z olbrzymich drzew rosnących ponad 400 lat, które pochodziły z najbliższego otoczenia tego obiektu⁴⁷. A skoro tak to dopiero wówczas obszar ten zaczęto intensywnie eksploatować pod względem osadniczym i rolniczym. Możemy się spodziewać, że właśnie w latach 919–923 (budowa pierwszej fazy grodu) nastąpił też skok demograficzny w grzybowski mikroregionie. Ten systematyczny wzrost zasiedlenia został zahamowany dopiero w połowie XI w., kiedy

Toruń–Wrocław–Warszawa 2006, s. 220–228; tenże, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009, s. 55–61.

⁴⁵ M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...; Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie...*

⁴⁶ Więcej na ich temat zob.: M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 68; A. Wrzesińska, J. Wrzeński, *Gdzie pochowano mieszkańców grodu w Grzybowie?*, „Studia Lednickie” 21, 2022, s. 267, 269. Warto podkreślić, że pochówki te zarejestrowano dopiero 29 lat po rozpoczęciu na grodzisku systematycznych badań wykopaliskowych grodziska. Wcześniej odnajdywano na obiekcie pojedyncze kości ludzkie, ale nie dostrzeżono ich w materiale źródłowym. Na temat historii badań grodziska w Grzybowie zob. J. Wrzeński, *Historia badań i dotychczasowe koncepcje*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie...*, s. 27–36.

⁴⁷ M. Krapiec, dz. cyt., s. 190.

gród przestał spełniać swoje dotychczasowe funkcje⁴⁸. Zresztą na ten okres przypada także koniec funkcjonowania osadnictwa związanego z kolejnymi trzema stanowiskami archeologicznymi zlokalizowanymi wzdłuż Strugi (Grzybowo stanowiska nr 3 i 6, Mierzewo stanowisko nr 1). Połowa XI w. związana jest więc na pewno z regresem demograficznym tego mikroregionu. Podczas gdy średniowieczny szczyt zasiedlenia omawianego obszaru związanego z grzybowski grodem przypada na okres od ok. lat dwudziestych X po połowę XI w. Wówczas to funkcjonowało w ramach tego mikroregionu przynajmniej pięć lokalizacji osadniczych (gród, osada podgrodowa, punkt osadniczy – Grzybowo stanowisko nr 12 i dwa ślady osadnicze – Grzybowo stanowisko nr 3 oraz Mierzewo stanowisko nr 1) datowanych na fazę D lub D–E wczesnego średniowiecza. Niewykluczone, że obraz ten uzupełniały następne dwa ślady osadnicze (Bierzglin stanowisko nr 1 i Gutowo Małe stanowisko nr 3) i jeden punkt osadniczy (Kleparz stanowisko nr 7). Następne trzy lokalizacje, a więc osada (Grzybowo stanowisko nr 8) oraz dwa ślady osadnicze (Grzybowo stanowisko nr 9 i Kleparz stanowisko nr 2) mają bardzo ogólnie określoną chronologię jako młodsze fazy wczesnego średniowiecza. W związku z tym bez kolejnych badań terenowych trudno będzie je jednoznacznie wydatować. Wreszcie z omawianego obszaru tylko jedna osada ma chronologię związaną z fazą E (Grzybowo stanowisko nr 7).

Biorąc te dane pod uwagę, można pokusić się o wyliczenia demograficzne, ponieważ znamy przybliżoną powierzchnię poszczególnych stanowisk archeologicznych⁴⁹. Trzeba jednak podkreślić, że będą one szacunkowe i nie zawsze tak dokładne jak moglibyśmy tego oczekiwać⁵⁰.

Dzięki zsumowaniu całkowitej powierzchni stanowisk archeologicznych funkcjonujących w okresie użytkowania grzybowskiego grodu możliwe jest zestawienie tych danych z powierzchnią badanego mikroregionu. Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne z analizowanego mikroregionu, zarejestrowane w ramach programu AZP (z wyłączeniem grodu), zajmowały powierzchnię 12.01 ha⁵¹. Wydaje się jednak,

⁴⁸ M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 12; A. Dębski, *Wyroby ceramiczne z grodziska w Grzybowie, pozyskane w latach 2018–2019*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie...*, s. 291–292.

⁴⁹ W przypadku niektórych stanowisk archeologicznych są to bardzo dokładne wyliczenia, jeśli chodzi o ich powierzchnię. Każdorazowo decydujący pozostaje stan rozpoznania danych lokalizacji osadniczych.

⁵⁰ Na te obliczenia mają wpływ takie elementy jak m.in.: powierzchnia stanowisk archeologicznych, wielkość małej rodziny czy liczba hektarów niezbędnych do funkcjonowania jednego gospodarstwa (jednej rodziny).

⁵¹ W ramach wyjaśnienia spieszmy dodać, że wielkość danych stanowisk archeologicznych niekiedy podajemy z uwzględnieniem zakresu ich powierzchni. Jest to zależne

że te dane liczbowe nie są pełne, ponieważ w ostatnich latach nieopodal grodu odnotowano kolejne punkty osadnicze:

- punkt A – obszar położony 30 m na południe od krańca lasu, gdzie kończy się zasięg osady podgrodowej (powierzchnia 0,3 ha);
- punkt B, C – obszar oddalony o ok. 100–200 m na południowy zachód od grodziska i zlokalizowany po zachodniej stronie Strugi, który grupuje się w dwa większe skupiska obiektów archeologicznych (powierzchnia 0,9 ha);
- punkt D – obszar położony na zachodniej krawędzi doliny Strugi i umiejscowiony w odległości ok. 300–350 m na południowy zachód od grodziska (powierzchnia 0,0375 ha)⁵².

Tabela 2. Powierzchnia wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych potencjalnie związanych z grodem w Grzybowie i sklasyfikowanych w trakcie realizacji programu AZP

Lokalizacja	Nr stanowiska (nr stanowiska na obszarze)	Obszar AZP	Rodzaj stanowiska	Powierzchnia w ha
Bierzglin, gm. Września	1 (15)	54–34	punkt osadniczy	> 0,5
Grzybowo, gm. Września	3 (32)	53–34	śląd osadniczy	między 0,02 a 0,5
Grzybowo, gm. Września	6 (31)	53–34	osada	ok. 6,4
Grzybowo, gm. Września	7 (20)	53–34	punkt osadniczy	ok. 3
Grzybowo, gm. Września	8 (26)	53–34	osada	> 0,5
Grzybowo, gm. Września	9 (27)	53–34	śląd osadniczy	ok. 0,01
Grzybowo, gm. Września	12 (23)	53–34	punkt osadniczy	ok. 0,01
Gutowo Małe, gm. Września	3 (24)	54–34	śląd osadniczy	> 0,5
Kleparz, gm. Września	2 (35)	53–34	śląd osadniczy	między 0,02 a 0,5
Kleparz, gm. Września	7 (58)	53–34	śląd osadniczy	> 0,5
Mierzewo, gm. Niechanowo	1 (14)	53–34	śląd osadniczy	> 0,5

Źródło: oprac. własne.

od stopnia rozpoznania danego punktu zarejestrowanego w trakcie badań archeologicznych. W takich przypadkach bierzemy pod uwagę minimalną powierzchnię danych stanowisk: zakres między 0,02 a 0,5 ha = 0,02 ha; dla powyżej 0,5 ha = 0,51 ha.

⁵² M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 33–35.

Uwzględniając te wszystkie lokalizacje, możemy stwierdzić, że wczesnośredniowieczne osadnictwo otwarte (z grzybowskiego mikroregionu) zajmowało powierzchnię 13,247 ha. Jeśli bierzemy pod uwagę także gród, to powierzchnia ta wzrasta do 17,647 ha.

Nieco inaczej te wyliczenia wyglądają, jeśli uwzględniamy wyłącznie stanowiska, które z bardzo dużą dozą prawdopodobieństwa funkcjonowały w okresie między latami 919–923 a połową XI w. Wówczas z liczby rozpatrywanych stanowisk należałoby wykluczyć: Grzybowo stanowisko nr 7 (datowane na fazę E wczesnego średniowiecza), Grzybowo stanowisko nr 8, Grzybowo stanowisko nr 9, Kleparz stanowisko nr 2 (wszystkie trzy z młodszych faz wczesnego średniowiecza). Choć lokalizacje te potencjalnie mogą być związane z grzybowskim grodem, to ich datowanie nie pokrywa się ściśle z chronologią wspomnianego wyżej obiektu obronnego. W związku z tym wykluczając te stanowiska z dalszych obliczeń, moglibyśmy stwierdzić, że pozostałe lokalizacje, które można odnosić do okresu między latami 919–923 a połową XI w., zajmowałyby powierzchnię 14,107 ha.

Zaprezentowany wyżej wynik, mimo że przybliżony, pozwala na dalsze wnioskowanie, zwłaszcza jeśli zestawimy go z powierzchnią, którą zajmuje rozpatrywany mikroregion, czyli między 2080–2600 ha (20,8–26 km²). W tym miejscu warto odwołać się do ustaleń badaczy, którzy rozpatrywali wielkość użytków składających się na jedno gospodarstwo. Jako przykład mogą posłużyć ustalenia Tadeusza Ładogórskiego, który wskazywał, że gospodarstwa z ok. 1000 r., gdzie uprawę realizowano systemem dwupolowym, powinny zajmować areal o średniej powierzchni 17 lub 22 ha⁵³. Gdyby przyjąć tę propozycję, choć mamy świadomość jej hipotetyczności, to musielibyśmy stwierdzić, że na terenie mikroregionu grzybowskiego – obszaru, gdzie znajdowało się najbliższe grodowi zaplecze osadnicze (zarówno bezpośrednie, jak i to nieco dalsze) i skupionego

⁵³ T. Ładogórski, dz. cyt., s. 26–29, zwł. s. 28. Odwołujemy się do ustaleń T. Ładogórskiego, ale chcemy podkreślić, że w literaturze przedmiotu wielokrotnie podejmowano się prób wskazania wielkości takich gospodarstw i przy tym podawano dość zróżnicowane dane: H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze...*, s. 233–236; tenże, *Początki Polski...*, s. 296–299; Z. Podwińska, *Produkcja rolnicza*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 1: *Od VII do XII wieku*, red. M. Dembińska, Z. Podwińska, Wrocław i in. 1978, s. 87; J. Wrzesiński, *Gród – cmentarz – środowisko. Sacrum w kontekście przyrodniczym na przykładzie Ostrowa Lednickiego*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, s. 227. Z naszego punktu widzenia wielkość jednego, średniego gospodarstwa ma znaczenie, ale należy też podkreślić, że jesteśmy zmuszeni przyjąć jedną z propozycji historiograficznych. Niestety, dla omawianego okresu i terytorium nie dysponujemy źródłami pisanym, które mogłyby nam wskazać na dokładny rozmiar takich arealów przynależnych do gospodarstwa.

wzdłuż rzeki Strugi – mogły funkcjonować jednorazowo maksymalnie 121,5 gospodarstwa:

2080 ha (obszar mikroregionu [jego minimalny zasięg]) – 14,107 ha (powierzchnia zajmowana przez gród i osadnictwo otwarte z okresu między latami 919–923 a połową XI w.) = 2065,893 ha (obszar pod uprawę i hodowlę) ÷ 17 ha (mniejszy areal niezbędny dla 1 gospodarstwa) = 121,5 gospodarstwa.

Nieco inaczej te wyliczenia wyglądałyby, gdybyśmy rozpatrywali maksymalny zasięg tego mikroregionu:

2600 ha (obszar mikroregionu [jego maksymalny zasięg]) – 14,107 ha (powierzchnia zajmowana przez gród i osadnictwo otwarte z okresu między latami 919–923 a połową XI w.) = 2585,893 ha (obszar pod uprawę i hodowlę) ÷ 17 ha (mniejszy areal niezbędny dla 1 gospodarstwa) = 152,1 gospodarstwa.

Ta liczba gospodarstw byłaby jeszcze mniejsza, gdybyśmy wskazali jako obszar ziemi niezbędnej dla 1 gospodarstwa równy 22 ha. Wówczas w mikroregionie grzybowski o powierzchni 2600 ha, z terenem pod uprawę i hodowlę 2585,893 ha, mogłoby funkcjonować 117,5 gospodarstw. Natomiast dla powierzchni 2080 ha z obszarem pod uprawę i hodowlę 2065,893 ha funkcjonowałyby maksymalnie 93,9 gospodarstwa. Dane te wypada odnieść do liczebności rodzin wczesnośredniowiecznych, a w tej kwestii badacze sądzą, że mała rodzina liczyła między 5 a 9 osób⁵⁴. Gdyby nawet przyjąć ten niższy szacunek, czyli, że jedna mała rodzina składała się z 5 osób, to wówczas gęstość zaludnienia w omawianym mikroregionie nadal byłaby bardzo wysoka i sięgała od 22,6 do nawet 29,2 osób na km² (zob. tab. 3). Warto przy tym dodać, że te obliczenia i tak najprawdopodobniej są zaniżone, ponieważ płynąca przez analizowany obszar rzeka Struga często zmieniała koryta oraz okresowo podtapiała

⁵⁴ A. Wrześcińska, *Odtworzenie stanu i dynamiki biologicznej ludności pochowanej na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym Dziekanowice, stanowisko 22*, „Studia Lednickie” 5, 1998, s. 29–40, zwł. s. 36; por. J. Tyszkiewicz, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983, s. 160–187. Interesuje nas mała rodzina w odróżnieniu od dużej rodziny, którą stanowiła grupa składająca się z pokolenia ojca i jego braci oraz pokolenia ich synów wraz z żonami, siostrami i córkami; zob. tenże, *Chrześcijaństwo w rodzinie polskiej do połowy XIII w.*, w: *Ecclesia regnum fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas, K. Gołabek, M.A. Janicki, R. Michałowski, M. Piber-Zbieranowska, P. Węcowski, Warszawa 2015, s. 56. Celowo posługujemy się także przykładem cmentarzyska w Dziekanowicach, ponieważ jest ono zlokalizowane w centralnej części Wielkopolski, a więc na obszarze, gdzie znajdowało się również Grzybowo.

okolice grodu⁵⁵. W związku z tym tereny dostępne pod uprawę, względnie hodowlę, musiały być znacznie mniejsze niż mogłoby się wydawać.

Tabela 3. Liczba gospodarstw oraz osób mogących zamieszkiwać mikroregion grzybowski między okresem 919–923 a połową XI w. przy założeniu, że jedna rodzina liczyła 5 członków

Powierzchnia mikroregionu grzybowskiego	Powierzchnia zajmowana przez gród i wczesnośredniowieczne osadnictwo otwarte	Obszar dostępny pod uprawę i hodowlę	Areal niezbędny dla 1 gospodarstwa			
			17 ha	22 ha	17 ha	22 ha
			Liczba gospodarstw		Liczba osób (gęstość zaludnienia na km ²)	
2600 ha	14,107 ha	2585,893 ha	152,1	117,5	760,5 (29,2)	587,5 (22,6)
2080 ha	14,107 ha	2065,893 ha	121,5	93,9	607,5 (29,2)	469,5 (22,6)

Źródło: oprac. własne.

Zaprezentowane dane liczbowe pozostają w wyraźnej sprzeczności z ustaleniami prezentowanymi wcześniej przez np. Stanisława Kurnatowskiego, według którego centralna Wielkopolska mogła liczyć prawie 9,4 osoby na km² ok. 1000 r.⁵⁶ Podobne różnice są zauważalne, kiedy nasze wyliczenia zestawimy z wnioskami Tadeusza Ładogórskiego, który w zależności od przyjętych założeń szacował liczbę osób zamieszkujących km² władztwa Piastów za panowania Bolesława Chrobrego na od 7,9 do 11,3⁵⁷. Mówimy więc o bardzo dużej dysproporcji, która nawet przy zaniżonych przez nas wyliczeniach (gdzie mała rodzina liczyłaby 5 osób), wahałaby się między 50 a 61,4%. Trzeba jednak zauważyć, że te odmiennie wyliczenia dotyczące gęstości zaludnienia wynikają z różnego obszaru przyjętego jako podstawa analiz (wykonanych przez nas i wspomnianych wyżej badaczy) – w przypadku Tadeusza Ładogórskiego były to ziemie polskie za panowania Bolesława Chrobrego⁵⁸, u Stanisława Kurnatowskiego – poszczególne części Wielkopolski ok. 1000 r.⁵⁹, a w realizowanych przez nas badaniach – mikroregion grzybowski.

⁵⁵ M. Makohonienko, I. Hildebrandt-Radke, dz. cyt., s. 89–90, 91 (ryc. V.12); M. Makohonienko, M. Panfil, dz. cyt., s. 75–76.

⁵⁶ S. Kurnatowski, *Przemiany osadnicze...*, s. 34 (ryc. 21); S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 68; por. S. Kurnatowski, *Jak powstawała Polska...*, s. 86.

⁵⁷ T. Ładogórski, dz. cyt., s. 28.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ S. Kurnatowski, *Przemiany osadnicze...*, s. 34 (ryc. 21); S. Kurnatowski, Z. Kurnatowska, dz. cyt., s. 68; por. S. Kurnatowski, *Jak powstawała Polska...*, s. 86.

W związku z tym uważamy, że stopień zaludnienia we wczesnośredniowiecznych skupiskach osadniczych, gdzie funkcjonowały ośrodki centralne w postaci znaczących grodów, ale gdzie też skupiała się w miejscowych osadach ludność wiejska, był znacznie większy niż możemy wnioskować na podstawie całościowego wyliczenia dla władztwa Piastów, które prezentowano w dotychczasowej historiografii⁶⁰. Uważamy, że właśnie tego typu studia realizowane na gruncie archeologii i odniesieniu do niedużych obszarów w postaci mikroregionów, okręgów grodowych czy wspólnot opolnych mogą być bardzo wartościowe w kontekście badań nad demografią miejscowych społeczności, w tym również ludności wiejskiej. Dopracowanie metod badawczych i dalsze weryfikacje terenowe, również wykopaliskowe, osad otwartych, powinny w przyszłości znacząco wzbogacić naszą wiedzę na temat demografii wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów. Wartościowym uzupełnieniem dla studiów nad zasiedleniem mikroregionów pozostają dane pochodzące z cmentarzysk, ale niestety w przypadku rozpatrywanego obszaru nie dysponujemy takimi informacjami⁶¹. Odkrycie w przyszłości wczesnośredniowiecznej nekropoli, która byłaby równoczesowa grodowi, mogłoby dostarczyć kolejnych informacji na temat demografii grzybowskiego mikroregionu.

Warto jednak na koniec tej części rozważań dodać, że prezentowane przez nas wyliczenia dotyczące wczesnośredniowiecznego mikroregionu grzybowskiego również cechują się pewną dozą spekulatywności, wynika to z faktu, że wciąż operujemy danymi pozyskanymi wyłącznie dzięki archeologii i nie dysponujemy jakimikolwiek informacjami na temat demografii pochodzącymi ze źródeł pisanych. Idealną sytuacją byłoby, gdyby obie kategorie źródeł się uzupełniały, a dodatkowo materiał archeologiczny umożliwiałby dyskusję na temat zaludnienia danego obszaru, ale na bazie danych osadniczych i funeralnych. Niestety, w przypadku Grzybowa mamy tylko możliwość badań osadniczych i wyprowadzania

⁶⁰ Nie oznacza to, że skłaniamy się do hipotez, które prezentowaliśmy już wcześniej, a w ramach których część uczonych wskazywała, iż w czasach panowania Bolesława Chrobrego liczba osób zamieszkujących to władztwo mogła sięgać nawet ponad 2 mln. Naszym zdaniem te dawne wyliczenia są bardzo nieprecyzyjne, co pokazują chociażby analizy komparatystyczne; por. uwagi P. Guzowski, *Metody badań demograficznych nad społeczeństwami średniowiecznymi – perspektywa angielska*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 18, 2007, s. 7–24, zwł. s. 7–11. W tej sytuacji z tym bardziej skłaniamy się ku pogładowi, że analizowanie demografii władztwa Piastów przynajmniej na gruncie archeologii musi opierać się na mikroregionalnych studiach osadniczych.

⁶¹ Jedyne pochówki średniowieczne są młodsze niż interesujący nas kompleks osadniczy, o czym informowaliśmy już wcześniej.

z nich ewentualnych szacunków demograficznych. Aczkolwiek trzeba dodać, że to i tak sytuacja dużo bardziej komfortowa niż w przypadku mocno spekulatywnych rozważań wspominanych już Tadeusza Łado-górskiego, Henryka Łowmiańskiego czy Ireny Gieysztorowej, gdzie nie opierano się na wynikach badań archeologicznych odnoszących się do okresu wczesnego średniowiecza, posiłkując się np. późnośrednio-wiecznymi źródłami pisanymi. W związku z tym wyliczenia te były czy-sto hipotetyczne i sądzymy, że obserwacje dotyczące demografii wczesno-średniowiecznych mikroregionów w ramach władztwa Piastów powinny być budowane głównie na ustaleniach archeologii. Jest to tym bardziej uzasadnione, że w odniesieniu do gęstości zaludnienia domeny piastow-skiej X czy XI w. nie dysponujemy źródłami pisanymi.

Życie codzienne ludności wiejskiej

Kolejnym tematem, który może być analizowany z wykorzystaniem wyników badań archeologicznych, jest problematyka życia codzien-nego ludności wiejskiej we wczesnym średniowieczu. Warto zauważyć, że w literaturze zagranicznej (również tłumaczonej na język polski) tema-tyka życia codziennego była bardzo często poruszana⁶². Podejmowano ją również na gruncie polskiej historiografii i w odniesieniu do śred-niowiecza⁶³. Najciekawsze wśród długiej listy opracowań wydają się te

⁶² Ch. Lelong, *Życie codzienne w Galii Merowingów*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1967; E. Faral, *Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika Świętego*, tłum. E. Bąkow-ska, Warszawa 1969; R. Nelli, *Życie codzienne katarów w Langwedocji w XIII wieku*, tłum. M. Ochab, Warszawa 1979; P. Riché, *Życie codzienne w państwie Karola Wiel-kiego*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1979; M. Pastoureaux, *Życie codzienne we Francji i Anglii w czasach rycerzy Okrągłego Stołu (XII–XIII wiek)*, tłum. M. Skibniewska, Warszawa 1983; G. Bordonove, *Życie codzienne zakonu templariuszy*, tłum. A. i M. Loba, Poznań 1998; G. Brunel-Lobrichon, C. Duchamel Amado, *Życie codzienne w czasach trubadurów*, tłum. A. Loba, Poznań 2000; J. Gies, F. Gies, *Życie w średniowiecznym mieście*, tłum. J. Janik, Kraków 2018; ciż, *Życie w średniowiecznej wsi*, tłum. J. Janik, Kraków 2018; ciż, *Życie średniowiecznej kobiety*, tłum. G. Siwek, Kraków 2019; ciż, *Życie średniowiecznej rodziny*, tłum. G. Siwek, Kraków 2020.

⁶³ A. Jelicz, *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (wiek XIII–XV)*, Warszawa 1966; T. i R. Kiersnowscy, *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. Wiek X–XII*, Warszawa 1970; R. Kiersnowski, *Życie codzienne na Śląsku w wiekach średnich*, Warszawa 1977; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983; K. Grażawski, *Życie codzienne nad Drwęcą we wczesnym średniowieczu*, Brodnica 1998; J. Gilewska-Dubis, *Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 2000; K. Grażawski, *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*, Włocławek 2003;

autorstwa Marii Miśkiewicz oraz Kazimierza Grażawskiego i z pewnością można by je uzupełnić o publikacje Jana Tyszkiewicza⁶⁴, jak również Zofii Podwińskiej⁶⁵. Prace te bowiem w znaczącym stopniu odnoszą się do podejmowanej problematyki ludności wiejskiej. Warto przy tym zauważyć, że Miśkiewicz i Grażawski są archeologami i omawiane zagadnienia obserwowali w dużym stopniu w kontekście ustaleń wynikających z analizy źródeł archeologicznych. Podobną uwagę odnieść należy do tekstów Podwińskiej. Nadal jednak nie powstała monografia ujmująca całościowo problematykę życia codziennego ludności wiejskiej w odniesieniu do wczesnego średniowiecza. W świetle obecnego stanu rozpoznania źródeł archeologicznych przygotowanie takiego opracowania wydaje się wykonalne. Warto jednak zauważyć, że realizacja takiego tematu powinna być nastawiona na analizowanie zagadnień wiejskich, ale przez pryzmat niemal wyłącznie źródeł archeologicznych. W ten sposób praca ta kontynuowałaby nurt rozważań realizowany wcześniej przez Grażawskiego⁶⁶ czy Miśkiewicz⁶⁷. Z tym jednym zastrzeżeniem, że to nowe opracowanie dotyczyłoby tylko ludności wiejskiej, a więc obejmowałoby materiał źródłowy pochodzący z osad otwartych, a nie z grodów czy podgrodzi. Przy tym przy tak sformułowanym temacie można by pokusić się o analizę m.in. takich zagadnień jak: wielkość wczesnośredniowiecznych osad otwartych, wielkość rodzin, rolnictwo, hodowla, wytwórczość rzemieślnicza, struktura wieku i populacji wiejskiej, wygląd i strój, stół oraz wierzenia.

W ten sposób otrzymalibyśmy obraz ludności wiejskiej bez uwzględnienia ośrodków grodowych czy podgrodzi, które wówczas spełniały inne funkcje niż osady otwarte. Warto zauważyć, że te pierwsze były często miejscami rezydowania elit społecznych władztwa Piastów i już ten fakt mocno różnicuje grody od osad otwartych. Nieco odmienny charakter

M. Miśkiewicz, *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2010; K. Grażawski, *Życie codzienne miast Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2022. Prezentowane w tej części pracy wykazy literatury mają charakter selektywny i ich celem nie jest przedstawienie całej dostępnej literatury przedmiotu.

⁶⁴ J. Tyszkiewicz, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa 1981; tenże, *Ludzie i przyroda...*; tenże, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003; tenże, *Pogańska Polska. Wierzenia, kalendarz, zwyczaje*, Warszawa 2020.

⁶⁵ Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962; tenże, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971; por. też *Historia kultury materialnej...*, t. 1.

⁶⁶ K. Grażawski, *Życie codzienne nad Drwęcą...*; tenże, *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej...*

⁶⁷ M. Miśkiewicz, dz. cyt.

miały także osady podgrodowe, które pełniły funkcję bezpośredniego zaplecza gospodarczego dla grodów i gdzie bardzo często skupiała się miejscowa wytwórczość rzemieślnicza oraz gospodarza⁶⁸.

Osobną sprawą pozostają dwie kwestie, o których już też krótko wspominaliśmy: życie codzienne we wczesnośredniowiecznym podgrodziu oraz we wczesnośredniowiecznym grodzie.

Uważamy, że współczesna polska archeologia potrzebowałaby właśnie takich opracowań o charakterze popularnonaukowym, które ilustrowałyby, jak mogło wyglądać życie codzienne w takim centrum osadniczym. Wskazane byłoby, aby takie opracowania ujęły problematykę jednego, dobrze rozpoznanego ośrodka grodowego, wówczas te relacje mogłyby być komplementarnie przedstawione. Obecnie takie prace są planowane względem wielkopolskiego Grzybowo, gdzie stan rozpoznania grodziska (stanowisko nr 1) i osady podgrodowej (stanowisko nr 6) przylegającej od południa do obiektu obronnego umożliwia podjęcie takich studiów. Można mieć nadzieję, że zrealizowanie tego projektu uzupełni lukę w badaniach odnoszących się do problematyki życia codziennego.

Osadnictwo służebne

Kolejnym bardzo ważnym problemem dotyczącym ludności pozostaje zagadnienie osadnictwa służebnego. Tematyka nazw służebnych była wielokrotnie podejmowana na gruncie historii i językoznawstwa chociażby przez Karola Buczka⁶⁹, Karola Modzelewskiego⁷⁰, Iwonę

⁶⁸ Fakt ten potwierdzają wyniki badań archeologicznych realizowanych na niektórych z wczesnośredniowiecznych osad podgrodowych, gdzie rejestrowano liczne ślady związane z wytwórczością rzemieślniczą lub gospodarza. Takimi przykładami mogą być znajdujące się na terenie Wielkopolski: Bnin, Grzybowo, Międzyrzecz czy Ostrów Lednicki; zob. K. Szamałek, J. Dudziak-Jankowiakowa, Z. Karolczak, *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego*, w: *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie*, red. J. Żak, Poznań 1979, passim; B. Banach, I. Chrzanowska-Wawrzyniak, B. Kościński, S. Kurnatowski, A. Urbańska-Łosińska, K. Zamelska-Monczak, *Gród i podgrodzie wczesnośredniowieczne*, w: *Międzyrzecz. Gród i zamek w wiekach IX–XIV*, Warszawa 2015, s. 176–178, 181–183, 186–188, 192–193; D. Banaszak, A. Tabaka, *Kompleks osadniczy i pozostałości działalności gospodarczej wczesnośredniowiecznego centrum*, w: *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, Warszawa 2016, s. 285–297; M. Danielewski, *The Stronghold in Grzybowo...*, s. 30–31.

⁶⁹ K. Buczek, *Książęca ludność służebna...*; tenże, *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, „Studia Historyczne” 20, 1977, z. 3, s. 353–376.

⁷⁰ K. Modzelewski, *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, KHKM, t. 9, 1961, nr 4, s. 703–741; tenże, *Chłopi w monarchii...*, s. 99–105; tenże,

Nobis⁷¹ czy Tomáša Petrůčka⁷², wywołując przy tym ogromną dyskusję historiograficzną. Problem ten wzbudzał również wielokrotnie zainteresowanie archeologów, którzy sięgali do kwestii związanych z osadnictwem służebnym, można tu wymienić takich autorów jak Andrzej Buko⁷³, Janusz Górecki⁷⁴, Zdzisław Rajewski⁷⁵ czy niżej podpisany⁷⁶. Podkreślano, że tego typu osadnictwo nie było do tej pory elementem długofalowych projektów badawczych, a w miejscach, gdzie prowadzono prace wykopaliskowe, np. w wielkopolskich Grotnikach, nie zarejestrowano śladów produkcji kowalskiej czy metalurgicznej⁷⁷. Naszym zdaniem problem jest jednak bardziej złożony, jeśli chodzi o rejestrowanie w danym miejscu śladów archeologicznych świadczących o istnieniu w okresie wczesnego średniowiecza osady służebnej. Do tej problematyki trzeba podchodzić wieloaspektowo i badać ją z wykorzystaniem instrumentarium wielu dyscyplin naukowych, przede wszystkim historii, archeologii, gleboznawstwa, hydrografii i palinologii.

Na kwestię tę zwracał uwagę już Karol Buczek, który starał się łączyć lokalizację danych wsi służebnych z uwarunkowaniami przyrodniczymi czy topograficznymi. Uważał np., że wsie skotników zajmujących się hodowlą bydła rogatego na potrzeby księcia były lokalizowane w miejscach słabiej zaludnionych i obfitujących w pastwiska i łąki⁷⁸. Podobne obserwacje czynił względem świniarzy czy koniarzy⁷⁹ i te spostrzeżenia znajdują potwierdzenie na poziomie badań szczegółowych, kiedy analizujemy położenie takich wsi⁸⁰. W związku z tym rozważania dotyczące

Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek, wyd. 2, Poznań 2000, passim.

⁷¹ I. Nobis, *Ślužebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Kraków 2013.

⁷² T. Petrůček, *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*, Praha 2013.

⁷³ A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa 2011, s. 331–333.

⁷⁴ J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 96–113.

⁷⁵ Z. Rajewski, *Zagadnienie początków wsi zwanych służebnymi*, „Wiadomości Archeologiczne” 39, 1974, z. 4, s. 475–479.

⁷⁶ M. Danielewski, *Korabniki, Niewody i Rybitwy...*, s. 33–53; tenże, *Konary i Kobylniki. Rola i użytkowanie koni we władztwie Piastów* „Historia Slavorum Occidentis” 8, 2015, nr 1, s. 57–76; tenże, *O osadach służebnych. Uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis*, „Historia Slavorum Occidentis” 10, 2016, nr 1, s. 266–277.

⁷⁷ A. Buko, dz. cyt., s. 333.

⁷⁸ K. Buczek, *Książęca ludność służebna...*, s. 54.

⁷⁹ Tamże, s. 30–31, 55.

⁸⁰ M. Danielewski, *Konary i Kobylniki...*, s. 62; tenże, *Wspólnoty lokalne i gospodarka średniowiecznej Kruszwicy w świetle źródeł archeologicznych oraz pisanych*, w: *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Poznań 2023, s. 49–68.

służebników muszą być realizowane kompleksowo oraz w kontekście różnych dyscyplin naukowych.

Wypada zastanowić się nad przyczynami braku szerszego rozpoznania archeologicznego osad o nazwach służebnych. Na początek warto przypomnieć, że badania dotyczące wczesnośredniowiecznego osadnictwa otwartego, a więc tego związanego z kulturą wiejską, nadal stanowią w polskiej archeologii margines zainteresowań badaczy, którzy skupiają się raczej na rozpoznawaniu struktur grodowych czy sfery funeralnej⁸¹. Fakt ten świetnie ilustrują np. ośrodki centralne władztwa Piastów, takie jak Giecz, Gniezno czy Ostrów Lednicki, gdzie mamy do czynienia z dobrze zbadanymi relikami grodów, podgrodzi bądź osad podgrodowych⁸². Natomiast problemem pozostaje stan rozpoznania położonych poza bezpośrednim zapleczem grodowym osad otwartych. W związku z tym również wsie o nazwach służebnych znajdują się poza głównym nurtem zainteresowań badawczych archeologów. Pozostają więc one w większości przypadków nierozpoznane wykopaliskowo, stąd wiedza na ich temat jest bardzo ograniczona. Warto jednak podkreślić, że owe lokalizacje miejscowości o nazwach służebnych nie są zupełnie pozbawione danych archeologicznych. Wypada ponownie wrócić do kwestii badań powierzchniowych realizowanych w ramach programu AZP, które obejmują również wspomniane wyżej lokalizacje. Prospekcje powierzchniowe wyraźnie pokazują, że w takich miejscach są rejestrowane ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, a żeby to lepiej zaprezentować posłużymy się odpowiednim przykładem.

Odnosi się on do wybranych miejscowości o nazwach służebnych zarejestrowanych na obszarze zlokalizowanym między rzekami Szywrą, Wartą i Wrześnicą (woj. wielkopolskie, pow. wrzesiński, gm. Kołaczkowo)⁸³. Na terenie tym wystąpiły przynajmniej trzy nazwy służebne: Cieśle (ob. Cieśle Wielkie i Małe), Łagiewniki (ob. Łagiewki) oraz Sokolniki. Tego typu nazewnictwo miejscowe w literaturze przedmiotu wiązano ze służbą dworską – Łagiewniki, łowiecką – Sokolniki i przemysłową – Cieśle⁸⁴.

⁸¹ O ograniczonym zainteresowaniu polskich archeologów problematyką osadnictwa wiejskiego pisał również A. Buko, dz. cyt., s. 323–324.

⁸² Poniżej kilka prac dotyczących właśnie tych ośrodków: *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016; *Gród piastowski w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*, red. M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa, Poznań 2016; *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek...*; *Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, red. T. Sawicki, współpr. M. Bis, Warszawa 2018.

⁸³ Na uboczu tych rozważań pozostawiam wieś o nazwie Skotniki, która znajduje się w obecnej gminie Miłosław.

⁸⁴ K. Buczek, *Książęca ludność służebna...*, s. 26–27, 38–41, 57; I. Nobis, dz. cyt., s. 142–143, 151–152, 159.

Tabela 4. Wykaz miejscowości o nazwach służebnych z obszaru położonego między Szywrą, Wartą i Wrześnicą

Nazwa osady	Obecna lokalizacja	Orientacyjna odległość (w linii prostej) osad względem poszczególnych ośrodków grodowych (w km)
Cieśle Małe	woj. wielkopolskie, gm. Kołaczkowo, pow. wrześniński	Giecz: 24,9 Grzybowo: 20,2 Łąd nad Wartą: 16,9
Cieśle Wielkie	woj. wielkopolskie, gm. Kołaczkowo, pow. wrześniński	Giecz: 24,3 Grzybowo: 20,95 Łąd nad Wartą: 18,7
Łągiewki (Łągiewniki)	woj. wielkopolskie, gm. Kołaczkowo, pow. wrześniński	Giecz: 21,4 Grzybowo: 17,3 Łąd nad Wartą: 21,4
Rybitwy	nieznana (wiadomo jedynie, że osada była położona pod Splawiem)	Giecz: b.d. Grzybowo: b.d. Łąd nad Wartą: b.d.
Sokolniki	woj. wielkopolskie, gm. Kołaczkowo, pow. wrześniński	Giecz: 24,6 Grzybowo: 12,9 Łąd nad Wartą: 15

Źródło: oprac. własne.

Wszystkie te osady funkcjonowały już w średniowieczu. Sokolniki zlokalizowane nad Wrześnicą po raz pierwszy wzmiankowane pod 1286 r.⁸⁵, a potem kilkakrotnie wspomniano w XIV w.⁸⁶ Również Cieśle mają potwierdzoną genezę sięgającą przynajmniej XIII stulecia, zostały bowiem odnotowane już w dyplomie Przemysła II z 1288 r.⁸⁷ Natomiast Łągiewniki wzmiankowane po raz pierwszy pod 1305 r.⁸⁸, a następnie wymieniano kilkakrotnie, m.in. w XV w.⁸⁹ Być może do tego skupiska miejscowości o nazwach służebnych należałoby doliczyć także Rybitwy związane ze służbą rybacką⁹⁰. Ta wieś współcześnie już nie istnieje, choć była wzmiankowana w dokumencie Bolesława Pobożnego z 1266 r.⁹¹ Lokalizacja tej osady jest niepewna, choć wiadomo, że znajdowała się na terenie parafii w Pyzdrach⁹², być może pod

⁸⁵ KDW, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 563.

⁸⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890; I. Nobis, dz. cyt., s. 73.

⁸⁷ KDW, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878, nr 624.

⁸⁸ Tamże, nr 896.

⁸⁹ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*, t. 1, Poznań 1916, s. 411; I. Nobis, dz. cyt., s. 62.

⁹⁰ K. Buczek, *Książęca ludność służebna...*, s. 75–79; I. Nobis, dz. cyt., s. 178–180.

⁹¹ KDW, t. 1, nr 393

⁹² I. Nobis, dz. cyt., s. 123.

Splawiem⁹³. W związku z tym tej ostatniej osady nie będziemy brać pod uwagę w kontekście dalszych rozważań z zakresu archeologii, ponieważ nie możemy do niej odnieść wyników badań powierzchniowych.

W tym rejonie znajduje się kilka ważnych grodów wczesnośredniowiecznych, jednak tylko trzy z nich z punktu widzenia naszych rozważań wydają się kluczowe: Giecz, Grzybowo oraz Łąd nad Wartą. Pierwsze dwa już w drugiej połowie X i pierwszej połowie XI w. były ośrodkami o dużym znaczeniu⁹⁴. W przypadku Łądu zaś, choć zbudowany został w X lub na przełomie IX i X w.⁹⁵, okres jego świetności wiązać należy z następnymi stuleciami, zwłaszcza XII. Wówczas to ośrodek ten pojawił się w źródłach pisanych⁹⁶ i do drugiej połowy XIII w. odgrywał znaczącą rolę, będąc m.in. w stuleciach XII i XIII grodem kasztelańskim⁹⁷. W świetle powyższych danych można zaproponować przynajmniej kilka rozwiązań związanych z przynależnością wspomnianych wcześniej osad służebnych do danych okręgów grodowych. Zakładając istnienie dużego okręgu grodowego w Gieczu, wypadałoby sądzić, że Cieśle, Łagiewniki, Rybitwy i Sokolniki znalazły się w jego obrębie⁹⁸. Wszystkie te osady są jednak oddalone o ponad 20 km od gieckiego ośrodka, wobec czego mogłyby one stanowić jedynie skrajną strefę osadniczą związaną z grodem. Druga hipoteza wiązałaby omawiane osady służebne z grodem w Łądzie, co z punktu widzenia skomunikowania z nimi *castris* wydawałoby się uzasadnione. Ważnym elementem takiego założenia byłyby rozważania na temat granic ziemi łądzkiej i późniejszej kasztelanii⁹⁹.

⁹³ S. Kozierowski, dz. cyt., t. 2, s. 159. Na tej podstawie można sądzić, że Rybitwy były raczej położone na północnym brzegu Warty.

⁹⁴ Więcej na ten temat zob.: *Gród piastowski w Gieczu...*, passim; *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie...*, passim.

⁹⁵ M. Brzostowicz, *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle badań archeologicznych*, w: *Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrześniński, Poznań–Łąd 2005, s. 51; tenże, *Schyłek organizacji grodowej w Wielkopolsce*, w: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów 2014, s. 388–389; por. M. Kara, M. Krapiec, *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: *Ziemie polskie w X wieku...*, s. 315.

⁹⁶ KDW, t. 1, nr 7.

⁹⁷ M. Przybył, *Kasztelanie w XII i XIII w Wielkopolsce – problemy, stan i perspektywy badań*, w: *Funkcje grodów...*, s. 410.

⁹⁸ Na takie rozwiązanie wskazywał J. Górecki, dz. cyt., s. 111.

⁹⁹ A. Wędzki, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku*, „*Slavia Antiqua*” 13, 1966, s. 74–96, mapy 1–7.

Trzecie wyjaśnienie analizowanych zagadnień zakłada, że obszar między Szywrą, Wartą i Wrześnicą, z Cieślami, Łagiewnikami, Rybitwami oraz Sokolnikami, był ściśle związany z ośrodkiem grodowym w Grzybowie. Za takim rozwiązaniem może przemawiać lepsze skomunikowanie grzybowskiego *castrum* z tym obszarem niż np. Giecza, aczkolwiek przyjmując takie tłumaczenie, należałoby założyć, że po opuszczeniu Grzybowa teren ten przeszedł w zarząd innego okręgu grodowego, np. Biechowa, wzmiankowanego jako siedziba kasztelańska w trzynastowiecznych źródłach pisanych¹⁰⁰.

Jak już wspomnieliśmy, trzy z tych miejscowości (Cieśle, Łagiewniki i Sokolniki) istnieją nadal i te lokalizacje zostały też rozpoznane w ramach badań powierzchniowych, co dobrze ilustrują tabele 5 i 6. Na podstawie tych danych możemy stwierdzić, że w Cieślach Małych i Cieślach Wielkich zarejestrowano jeden punkt osadniczy i trzy ślady osadnicze, w Łagiewkach dwa ślady osadnicze. Najliczniejsze osadnictwo odnotowano w Sokolnikach, gdzie odkryto dwie osady, trzy punktu osadnicze i również trzy ślady osadnicze. Wszystkie te lokalizacje są potencjalnie związane z wczesnym średniowieczem, w związku z tym można domniemywać, że odpowiadają one średniowiecznym osadom służebnym. Oczywiście nie jesteśmy w stanie wskazać, że dane stanowisko archeologiczne w Cieślach Wielkich jest pozostałością wsi służebnej. Być może wszystkie wczesnośredniowieczne ślady i punkty osadnicze położone w Cieślach Małych i Cieślach Wielkich są świadectwem zamieszkiwania tej wsi przez służebników. Tych kwestii nie możemy rozstrzygnąć bez weryfikacji wykopaliskowej wskazanych stanowisk. Natomiast, warto podkreślić, że ważnym elementem w weryfikacji tych stanowisk mogą być badania nieinwazyjne (archeologia lotnicza, lotniczy skaning laserowy ALS LiDAR, metoda magnetyczna¹⁰¹). Wszystkie te prospekcje nieinwazyjne powinny wyprzedzać realizację badań wykopaliskowych. Sądzimy więc, że zastosowanie odpowiedniego schematu badawczego (weryfikacyjnego) może być skuteczne w rozpatrywaniu problematyki

¹⁰⁰ KDW, t. 1, nr 137, 299; *Urzednicy wielkopolscy XII-XV wieku. Spisy*, oprac. M. Biełńska, A. Gąsiorowski, J. Łojko, Wrocław 1985, s. 33.

¹⁰¹ Więcej na temat tych metod zob.: K. Misiewicz, *Metody geofizyczne w planowaniu badań wykopaliskowych*, Warszawa 1998; W. Rączkowski, *Archeologia lotnicza. Metoda wobec teorii*, Poznań 2002; Z. Kobyliński, *Archeologia lotnicza w Polsce. Osiem dekad wzlotów i upadków*, Warszawa 2005; K. Misiewicz, *Geofizyka archeologiczna*, Warszawa 2005; Ł. Banaszek, *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*, Poznań 2015; M. Bogacki, *Z lotu ptaka. Zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej*, Warszawa 2016.

Tabela 5. Miejscowości o nazwach służebnych z obszaru położonego między Szywrą, Wartą i Wrześnicą w świetle badań powierzchniowych AZP

Lp.	Miejscowość (gmina)	Nr stanowiska (nr stanowiska na obszarze AZP)	Rodzaj stanowiska	Materiał (zbiory)	Chronologia
1.	Cieśle Małe, gm. Kołaczkowo	5 (119/57–34)	punkt osadniczy	6 fragmentów ceramiki	młodsze fazy wczesnego średniowiecza
2.	Cieśle Małe, gm. Kołaczkowo	7 (121/57–34)	śląd osadniczy	2 fragmenty ceramiki	młodsze fazy wczesnego średniowiecza
3.	Cieśle Wielkie, gm. Kołaczkowo	2 (106/57–34)	śląd osadniczy	1 fragment ceramiki	faza C?, D?
4.	Cieśle Wielkie, gm. Kołaczkowo	9 (113/57–34)	śląd osadniczy	2 fragmenty ceramiki	młodsze fazy wczesnego średniowiecza
5.	Łagiewki, gm. Kołaczkowo	3 (50/57–34)	2 ślady osadnicze	3 fragmenty ceramiki 1 fragment ceramiki	starsze fazy wczesnego średniowiecza faza E–F

Źródło: oprac. własne.

Tabela 6. Sokolniki z obszaru położonego między Szywrą, Wartą i Wrześnicą w świetle badań powierzchniowych AZP

Lp.	Miejscowość (gmina, powiat)	Nr stanowiska (nr stanowiska na obszarze AZP)	Rodzaj stanowiska	Materiał (zbiory)	Chronologia
1.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	6 (13/55–35)	osada	25 fragmentów ceramiki	faza D–E
2.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	8 (15/55–35)	punkt osadniczy	2 fragmenty ceramiki	faza E
3.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	19 (26/55–35)	śląd osadniczy	2 fragmenty ceramiki	młodsze fazy wczesnego średniowiecza
4.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	20 (27/55–35)	śląd osadniczy	1 fragment ceramiki	wczesne średniowiecze
5.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	22 (29/55–35)	śląd osadniczy	1 fragment ceramiki	wczesne średniowiecze
6.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	24 (25/56–35)	cmentarzysko	?	?
7.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	32 (33/56–35)	punkt osadniczy	5 fragmentów ceramiki	faza E
8.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	40 (41/56–35)	punkt osadniczy	5 fragmentów ceramiki	starsze fazy wczesnego średniowiecza?
9.	Sokolniki, gm. Kołaczkowo	43 (44/56–35)	osada	10 fragmentów ceramiki	młodsze fazy wczesnego średniowiecza

Źródło: oprac. własne.

osadnictwa służebnego. Naszym zdaniem ten schemat powinien wyglądać następująco:

Źródła pisane → topografia terenu i uwarunkowania przyrodnicze → prospekcja powierzchniowa → badania nieinwazyjne (archeologia lotnicza + ALS LiDAR + metoda magnetyczna) → badania wykopaliskowe = weryfikacja danej osady służebnej

W ten sposób wiedza na temat osad służebnych może ulec znacznemu poszerzeniu, a skuteczna ich weryfikacja powinna w przyszłości usprawnić badania nad problematyką ludności wiejskiej. Jest to o tyle ważne, że właśnie wsie służebne nadal stanowią niewykorzystany potencjał, jeśli chodzi o interdyscyplinarne badania archeologiczno-historyczne.

Podsumowanie

W świetle poczynionych rozważań zasadne wydaje się stwierdzenie, że archeologia i jej metody mogą stanowić wartościowe uzupełnienie, jeśli chodzi o badanie problematyki ludności wiejskiej wczesnośredniowiecznego władztwa Piastów. Uważamy, że trzy zagadnienia – demografia wczesnośredniowiecznych społeczności zamieszkujących władztwo Piastów, życie codzienne ludności wiejskiej i osadnictwo służebne – mogą być rozpoznawane m.in. poprzez pryzmat źródeł archeologicznych. Warto jednak jeszcze raz podkreślić, że chcąc analizować archeologicznie ludność wiejską, należy przede wszystkim stosować interdyscyplinarne metody badawcze, reprezentujące różnorodne dyscypliny naukowe, co najlepiej ilustrują studia nad osadnictwem służebnym.

Niezwykle ważną kwestią pozostają też cele badawcze, które powinno stawiać przed sobą środowisko archeologów wczesnośredniowiecznych pracujących w polskich instytucjach naukowych i muzealnych. Nadal bowiem aktualny pozostaje pogląd wyrażony przez Andrzeja Buko już kilkanaście lat temu, że w Polsce brakuje długofalowych projektów badawczych dotyczących wczesnośredniowiecznego osadnictwa wiejskiego¹⁰². Uważamy, że właśnie szczególny nacisk w badaniach archeologicznych (nieinwazyjnych oraz inwazyjnych) powinien być położony na rozpoznawanie struktur wiejskich. W polskiej archeologii wczesnego średniowiecza nadal bowiem widoczna jest ogromna dysproporcja między stanem rozpoznania struktur grodowych a osadnictwa otwartego. Tymczasem bez dostatecznej wiedzy na temat wczesnośredniowiecznych osad

¹⁰² A. Buko, dz. cyt., s. 323.

otwartych, wsi służebnych czy wreszcie zaplecza osadniczego grodów nie sposób realizować szerszych badań naukowych, a do takich na pewno należy problematyka demografii władztwa Piastów. Przez długie lata rozwoju w Polsce archeologii wczesnego średniowiecza ograniczano się przede wszystkim do rozpoznawania grodów i związanych z nimi elit ówczesnego społeczeństwa. Obecnie skutkuje to tym, że nasza wiedza o ludności wiejskiej jest mocno ograniczona i zdecydowanie istnieje potrzeba realizacji projektów dotyczących tej tematyki. Można mieć nadzieję, że w kolejnych latach zagadnienia poruszane w niniejszym tekście będą nadal badane, a nasza wiedza dotycząca ludności wiejskiej we wczesnośredniowiecznym władztwie Piastów znacząco się poszerzy.

Na koniec należy również zaznaczyć, że nie wszystkie z wskazanych wyżej tematów można badać równie dokładnie. Przykładowo archeologia umożliwia bardzo zaawansowane studia nad życiem codziennym ludności wiejskiej, chociażby poprzez pryzmat kultury materialnej. Natomiast przy innych zagadnieniach, np. demografii wczesnośredniowiecznych mikroregionów władztwa Piastów, cechuje się pewnym stopniem spekulatywności. Mimo to jednak w przypadku ziem polskich w X czy XI w. nie dysponujemy źródłami pisanymi, które dla tego okresu rekonstruowałyby obraz demograficzny. W tej sytuacji archeologiczny zasób danych osadniczych oraz funeralnych może być zapewne niedoskonałą, ale jednak podstawą dla takich rozważań. Widzimy więc, że archeologia jako dyscyplina naukowa może stanowić wartościowe wsparcie w studiach nad wczesnośredniowieczną ludnością wiejską.

Bibliografia

- Banach B., Chrzanowska-Wawrzyniak I., Kościński B., Kurnatowski S., Urbańska-Łosińska A., Zamelska-Monczak K., *Gród i podgrodzie wczesnośredniowieczne*, w: *Międzyrzecz. Gród i zamek w wiekach IX–XIV*, Warszawa 2015, s. 63–216.
- Banaszak D., Tabaka A., *Kompleks osadniczy i pozostałości działalności gospodarczej wczesnośredniowiecznego centrum*, w: *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, Warszawa 2016, s. 285–297.
- Banaszek Ł., *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*, Poznań 2015.
- Bogacki M., *Zdjęcia lotnicze i fotogrametryczne. Opracowanie danych ze stanowisk 1 i 6 w Grzybowie*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzesiński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 113–119.
- Bogacki M., *Z lotu ptaka. Zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej*, Warszawa 2016.

- Bordonove G., *Życie codzienne zakonu templariuszy*, tłum. A. i M. Loba, Poznań 1998.
- Brunel-Lobrichon G., Duchamel Amado C., *Życie codzienne w czasach trubadurów*, tłum. A. Loba, Poznań 2000.
- Brzostowicz M., *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle badań archeologicznych*, w: *Łąka nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński, Poznań–Łąka 2005, s. 47–60.
- Brzostowicz M., *Schyłek organizacji grodowej w Wielkopolsce*, w: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapła, S. Moździoch, Wrocław–Głogów 2014, s. 381–399.
- Buczek K., *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1958.
- Buczek K., *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, „Studia Historyczne” 20, 1977, z. 3, s. 353–376.
- Buko A., *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa 2011.
- Danielewski M., *Konary i Kobylniki. Rola i użytkowanie koni we władztwie Piastów*, „Historia Slavorum Occidentis” 8, 2015, nr 1, s. 57–76.
- Danielewski M., *Korabniki, Niewody i Rybitwy z terenu Kujaw jako osady służebne związane z książęcym regale wodnym*, RDSG, t. 75, 2011, s. 33–53.
- Danielewski M., *O osadach służebnych. Uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis*, „Historia Slavorum Occidentis” 10, 2016, nr 1, s. 266–277.
- Danielewski M., *The Stronghold in Grzybowo in the Context of Interdisciplinary Research into the Functions of Early Medieval Strongholds from the 10th and 11th Centuries*, Poznań 2021.
- Danielewski M., *Wspólnoty lokalne i gospodarka średniowiecznej Kruszwicy w świetle źródeł archeologicznych oraz pisanych*, w: *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Poznań 2023, s. 49–68.
- Dębski A., *Wyroby ceramiczne z grodziska w Grzybowie, pozyskane w latach 2018–2019*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzesiński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 261–308.
- Dzieduszycka B., *Rejestr stanowisk archeologicznych w rejonie Jez. Gopła (woj. Bydgoszcz)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 26, 1975, s. 150–158.
- Dzieduszycka B., *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie rejonu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Pałuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, „Slavia Antiqua” 35, 1994, s. 69–99.
- Dzieduszycka B., Dzieduszycki W., *Dzieje piastowskiego ośrodka w Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, w: *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świdarska-Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 457–463.
- Dzieduszycka B., Dzieduszycki W., *Przemiany urbanistyczne centrum małych miast w świetle badań nad średniowieczną Kruszwicą*, w: *Średniowieczny*

- Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miast, Wrocław – Europa Środkowa*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2000, s. 97–111.
- Dzieduszycka B., Dzieduszycki W., *Socio-Economic and Demographic Transformations of Early-Urban Kruszwica and Its Subsidiaries*, „*Slavia Antiqua*” 31, 1988, s. 45–53.
- Dzieduszycki W., *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia po średniowiecze*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 397–429.
- Dzieduszycki W., *Podstawy periodyzacji okresu wczesnośredniowiecznego w Wielkopolsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań, 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań–Wrocław–Warszawa 1992, s. 155–159.
- Dzieduszycki W., *Przemiany społeczno-organizacyjne wczesnośredniowiecznych Kujaw – możliwości interpretacyjne archeologii*, w: *Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznać średniowiecze*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, D.A. Sikorski, Poznań 2012, s. 165–174.
- Dzieduszycki W., *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław i in. 1982.
- Dzieduszycki W., *Z badań nad ekonomiczno-społecznymi uwarunkowaniami przemian zachodzących w garncarstwie wczesnopolskim (ceramika kruszwicka, 2 poł. X – poł. XIV w.)*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 34, 1983, s. 253–254.
- Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.
- Faral E., *Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika Świętego*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1969.
- Fokt K., *Organizacja grodowa w drugiej monarchii piastowskiej. Studium krytyczne*, Kraków 2022.
- Fokt K., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012.
- Gałecki Z., Skrzyńska K., *Wiejskie struktury osadnicze i ich przemiany w czasie: przykład Nowosielca na dawnym pograniczu polsko-rusko-litewskim*, „*Przegląd Archeologiczny*” 69, 2021, s. 171–190.
- Gies J., Gies F., *Życie średniowiecznej kobiety*, tłum. G. Siwek, Kraków 2019.
- Gies J., Gies F., *Życie średniowiecznej rodziny*, tłum. G. Siwek, Kraków 2020.
- Gies J., Gies F., *Życie w średniowiecznym mieście*, tłum. J. Janik, Kraków 2018.
- Gies J., Gies F., *Życie w średniowiecznej wsi*, tłum. J. Janik, Kraków 2018.
- Gieysztorowa I., *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, s. 523–562.
- Gilewska-Dubis J., *Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 2000.
- Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, red. T. Sawicki, współpr. M. Bis, Warszawa 2018.
- Górecki J., *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001.

- Grażawski K., *Życie codzienne miast Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2022.
- Grażawski K., *Życie codzienne nad Drwęcą we wczesnym średniowieczu*, Brodnica 1998.
- Grażawski K., *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*, Włocławek 2003.
- Gród piastowski w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*, red. M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa, Poznań 2016.
- Guzowski P., *Karolińska rewolucja gospodarcza na wschodzie Europy (do końca XII wieku)*, w: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*, red. Z. Dalewski, Warszawa 2014, s. 115–167.
- Guzowski P., *Metody badań demograficznych nad społeczeństwami średniowiecznymi – perspektywa angielska*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 18, 2007, s. 7–26.
- Guzowski P., *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015, nr 2, s. 7–26.
- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950.
- Hensel W., *Z badań nad polską ceramiką wczesnośredniowieczną*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2, 1956, s. 160–167.
- Hilczerówna Z., *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Jelicz A., *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (wiek XIII–XV)*, Warszawa 1966.
- Kara M., *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009.
- Kara M., *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa 2006, s. 207–244.
- Kara M., Krapiec M., *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 303–327.
- Kiersnowscy T. i R., *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. Wiek X–XII*, Warszawa 1970.
- Kiersnowski R., *Życie codzienne na Śląsku w wiekach średnich*, Warszawa 1977.
- Kobyliński Z., *Archeologia lotnicza w Polsce. Osiem dekad wzlotów i upadków*, Warszawa 2005.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1878.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1916.

- Krapiec M., *Analizy dendrochronologiczne*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzesiński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 187–190.
- Krzywicki L., *Przyczynki do wyjaśnienia stosunków ludnościowych w Polsce za pierwszych Piastów*, „Przegląd Statystyczny” 1, 1938, s. 177–203.
- Krzywicki L., *Spółczesność pierwotne. Jego rozmiary i wzrost*, Warszawa 1937.
- Kuklo C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kuklo C., Łukasiewicz J., Leszczyńska C., *Historia Polski w liczbach*, Warszawa 2014.
- Kurnatowska Z., Łosińska A., *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań, 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań–Wrocław–Warszawa 1992, s. 105–153.
- Kurnatowski S., *Jak powstawała Polska*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 49–92.
- Kurnatowski S., *Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej*, „Slavia Antiqua” 24, 1977, s. 17–38.
- Kurnatowski S., *Próba oceny zmian zaludnienia ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e.* w: K. Kaczanowski, S. Kurnatowski, A. Malinowski, J. Piontek, *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e. – materiały źródłowe, próba oceny*, Warszawa 1992, s. 15–111.
- Kurnatowski S., *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, „Slavia Antiqua” 35, 1994, s. 3–45.
- Kurnatowski S., *Rozwój zaludnienia Wielkopolski zachodniej we wczesnym średniowieczu i jego aspekty gospodarcze*, „Archeologia Polski” 16, 1971, z. 1–2, s. 465–482.
- Kurnatowski S., *Studia osadnicze nad strukturą zasiedlenia i gospodarką*, w: *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 329–350.
- Kurnatowski S., Kurnatowska Z., *O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich*, w: *Homines et societates. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997, s. 67–74.
- Labuda G., rec.: T. Ładogórski, *Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego*, St. Źródł., t. 35, 1994, s. 145.
- Lelong Ch., *Życie codzienne w Galii Merowingów*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1967.
- Ładogórski T., *Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego*, RDSG, t. 50, 1989, s. 21–30.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 3, Warszawa 1967.
- Łowmiański H., *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953.

- Makohonienko M., Hildebrandt-Radke I., *Środowiskowe uwarunkowania rozwoju osadnictwa*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrześniński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 83–95.
- Makohonienko M., Panfil M., *Prześlanki palinologiczne funkcjonowania wczesnośredniowiecznego grodu w Grzybowie*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrześniński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 55–80.
- Małkowski W., *Badania magnetyczne i opracowanie chmury punktów lotniczego skaningu laserowego dla grodziska i osady podgrodowej w Grzybowie*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrześniński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 121–131.
- Marciniak-Kajzer A., *Późnośredniowieczne wsie w świetle badań archeologicznych*, „Zeszyty Wiejskie” 22, 2016, s. 791–799.
- Misiewicz K., *Geofizyka archeologiczna*, Warszawa 2005.
- Misiewicz K., *Metody geofizyczne w planowaniu badań wykopaliskowych*, Warszawa 1998.
- Miśkiewicz M., *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2010.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław i in. 1987.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, wyd. 2, Poznań 2000.
- Modzelewski K., *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, KHKM, t. 9, 1961, nr 4, s. 703–741.
- Nelli R., *Życie codzienne katarów w Langwedocji w XIII wieku*, tłum. M. Ochab, Warszawa 1979.
- Nobis I., *Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Kraków 2013.
- Nowakowski D., *O średniowiecznych siedzibach sołtyśskich na Śląsku*, w: *Wieś zaginiona. Wspólnota, samorządność, przestrzeń*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2020, s. 7–26.
- Okulicz-Kozaryn Ł., *Życie codzienne Prusów i Jaćwięgów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983.
- Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, Warszawa 2016.
- Parczewski M., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na pograniczu śląsko-morawskim. Ze studiów nad lessowym Płaskowyżem Głubczyckim*, „Przełąd Archeologiczny” 28, 1980, s. 123–175.
- Pastoureau M., *Życie codzienne we Francji i Anglii w czasach rycerzy Okrągłego Stołu (XII–XIII wiek)*, tłum. M. Skibniewska, Warszawa 1983.
- Petráček T., *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*, Praha 2013.
- Podwińska Z., *Produkcja rolnicza*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 1: *Od VII do XII wieku*, red. M. Dembińska, Z. Podwińska, Wrocław i in. 1978, s. 72–90.
- Podwińska Z., *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962.
- Podwińska Z., *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971.

- Poliński D., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskiej w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003.
- Przybył M., *Kasztelanie w XII i XIII w Wielkopolsce – problemy, stan i perspektywy badań*, w: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów 2014, s. 401–431.
- Rajewski Z., *Zagadnienie początków wsi zwanych służebnymi*, „Wiadomości Archeologiczne” 39, 1974, z. 4, s. 475–479.
- Rączkowski W., *Archeologia lotnicza. Metoda wobec teorii*, Poznań 2002.
- Riché P., *Życie codzienne w państwie Karola Wielkiego*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1979.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890.
- Szamałek K., Dudziak-Jankowiakowa J., Karolczak Z., *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego*, w: *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie*, red. J. Żak, Poznań 1979, s. 5–263.
- Tyszkiewicz J., *Chrześcijaństwo w rodzinie polskiej do połowy XIII w.*, w: *Ecclesia regnum fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas, K. Gołąbek, M.A. Janicki, R. Michałowski, M. Piber-Zbieranowska, P. Węcowski, Warszawa 2015, s. 55–66.
- Tyszkiewicz J., *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa 1981.
- Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003.
- Tyszkiewicz J., *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983.
- Tyszkiewicz J., *Pogańska Polska. Wierzenia, kalendarz, zwyczaje*, Warszawa 2020.
- Urbańczyk P., *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008.
- Urbańczyk P., *Mieszko Pierwszy tajemniczy*, Toruń 2012.
- Urzednicy wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko, Wrocław 1985.
- Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzesiński, udział A. Głód, Warszawa 2022.
- Wędzki A., *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku*, „Slavia Antiqua” 13, 1966, s. 1–141.
- Wrzesińska A., *Odtworzenie stanu i dynamiki biologicznej ludności pochowanej na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym Dziekanowice, stanowisko 22*, „Studia Lednickie” 5, 1998, s. 29–40.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J., *Gdzie pochowano mieszkańców grodu w Grzybowie?*, „Studia Lednickie” 21, 2022, s. 239–274.
- Wrzesiński J., *Gród – cmentarz – środowisko. Sacrum w kontekście przyrodniczym na przykładzie Ostrowa Lednickiego*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, s. 221–234.

- Wrzeński J., *Historia badań i dotychczasowe koncepcje*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzeński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 27–36.
- Wrzeński J., Danielewski M., *Zaplecze osadnicze grodu w Grzybowie*, „Historia Slavorum Occidentis” 17, 2018, nr 2, s. 86–104.
- Wyrwa A.M., *Grzybowo – piastowska civitas. Introductio*, w: *Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie*, red. M. Danielewski, J. Wrzeński, udział A. Głód, Warszawa 2022, s. 15–19.

Marcin Danielewski

The Archaeology of the Rural Population of the Early Medieval Piasts’
Rule in the Light of Recent Research. The Research Questions
and the Postulates for the Future

(Summary)

The archaeology as a science can support the studies on rural population of early medieval period. However, its cognitive abilities are also limited. First of all, the archaeology should be perceived as a science providing data on demography of the early medieval societies living in different microregions under Piasts’ rule. The research conducted in the settlement and funerary archaeological sites may then complement our knowledge about the population size of certain territories during the early medieval period. On the other hand, the archaeology should also provide support for the historians in the research on the issues of servient settlements, for example. In this case the verification of settlement using non-invasive and invasive methods may provide information about the population size of certain towns classified as servient villages. Finally, the last research area connected with the use of archaeology in the research on rural population concerns the extended studies on history of material culture, in which based on the archaeological sources, it is necessary to attempt to recreate the everyday life of the rural population living under early medieval Piasts’ rule.

Marcin Danielewski – doktor habilitowany w dyscyplinie archeologia, doktor w dyscyplinie historia. Od 2022 r. profesor na Wydziale Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Członek Polskiego Towarzystwa Historycznego i Polsko-Czeskiego Towarzystwa Naukowego. Uczestnik kilkunastu przedsięwzięć wykopaliskowych w Polsce i zagranicą oraz kilku projektów badawczych. Autor ponad osiemdziesięciu publikacji naukowych, w tym czterech monografi (*Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016; *Wojenny Poznań. Fortyfikacje i walki*

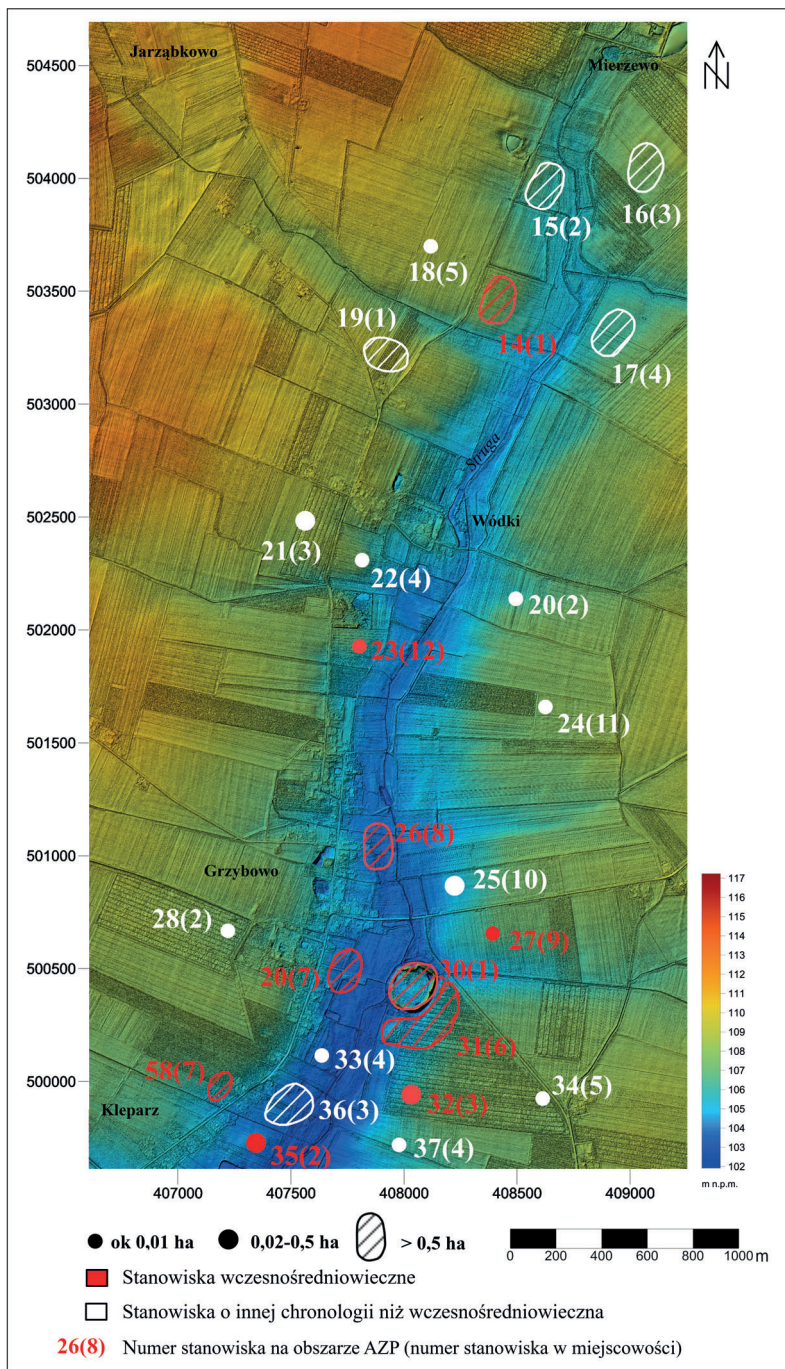
o miasto do XVIII wieku [wspólnie z Z. Pliarczykiem i K. Kościelniakiem], Poznań 2017; *Cuiavia Christiana. U progu chrześcijaństwa i Kościoła na Kujawach w X–XII wieku*, Poznań 2019; *The Stronghold in Grzybowo in the Context of Interdisciplinary Research into the Functions of Early Medieval Strongholds from the 10th and 11th Centuries*, Poznań 2021) oraz czynny uczestnik kilkudziesięciu konferencji krajowych i międzynarodowych. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na tematyce wczesnośredniowiecznych grodów (w szczególności sieci grodowej Kujaw oraz wielkopolskiego Grzybowo), gospodarki władztwa Piastów, obrzędowości pogrzebowej, relacji polsko-ruskich w okresie wczesnego średniowiecza, odtwórstwa historycznego i archeologii eksperymentalnej.

Marcin Danielewski – post-doctoral degree in archaeology, PhD in history. Since 2022, a professor at the Faculty of Archaeology of the Adam Mickiewicz University in Poznań. A member of the Polish Historical Society and the Polish-Czech Scientific Society. A participant of several excavations in Poland and abroad as well as a few research projects. An author of over eighty scientific publications, including four monographs (*Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016; *Wojenny Poznań. Fortyfikacje i walki o miasto do XVIII wieku* [co-authored with Z. Pliarczyk and K. Kościelniak], Poznań 2017; *Cuiavia Christiana. U progu chrześcijaństwa i Kościoła na Kujawach w X–XII wieku*, Poznań 2019; *The Stronghold in Grzybowo in the Context of Interdisciplinary Research into the Functions of Early Medieval Strongholds from the 10th and 11th Centuries*, Poznań 2021) as well as an active participant of several dozen national and international conferences. His research interests focus on early medieval strongholds (particularly the network of strongholds in Kujawy and in Grzybowo in Greater Poland), economy under Piasts' rule, funeral rites, Polish-Russian relations in the early medieval period, historical reenactments and experimental archaeology.

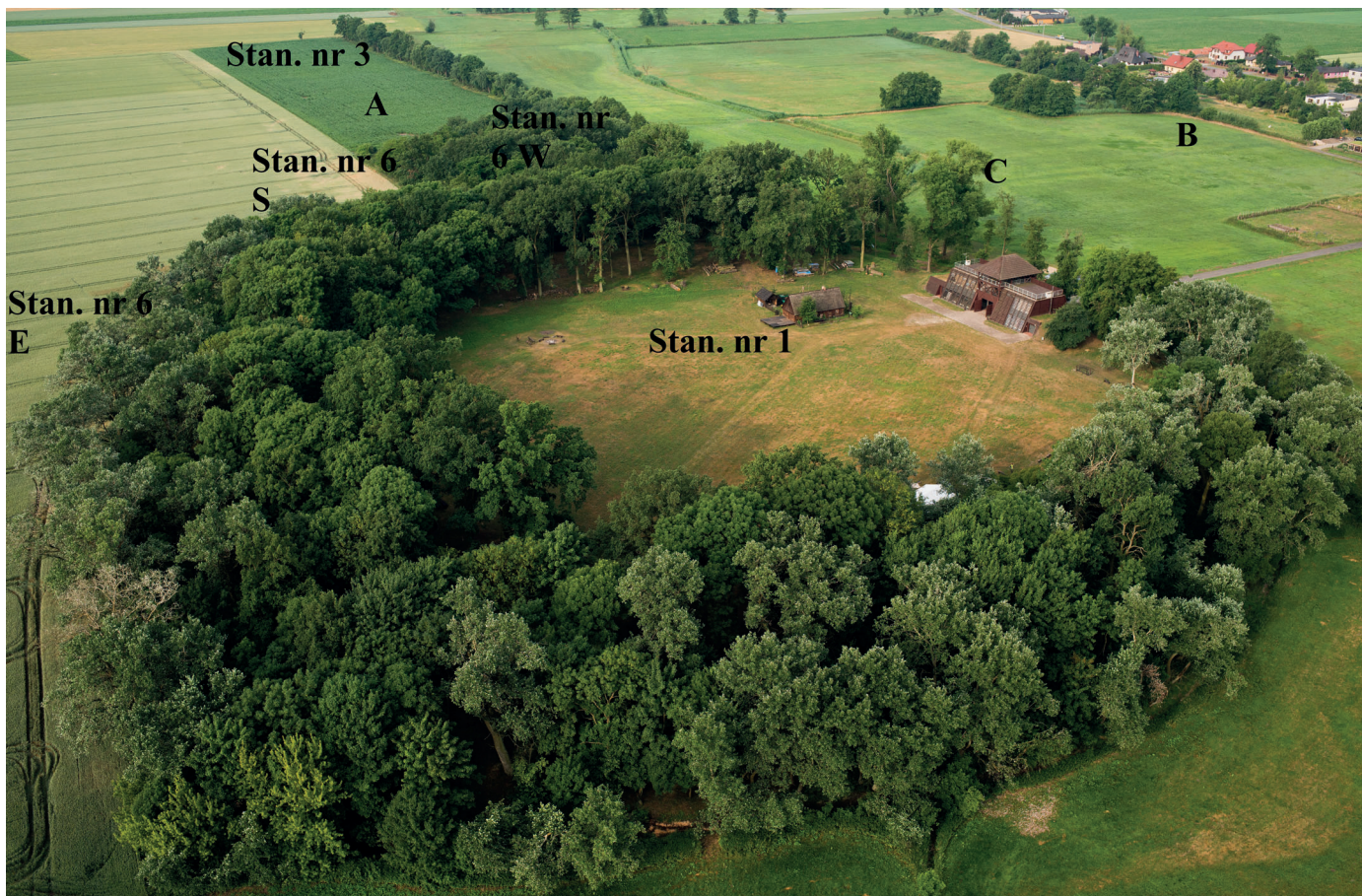
E-mail: md24947@amu.edu.pl

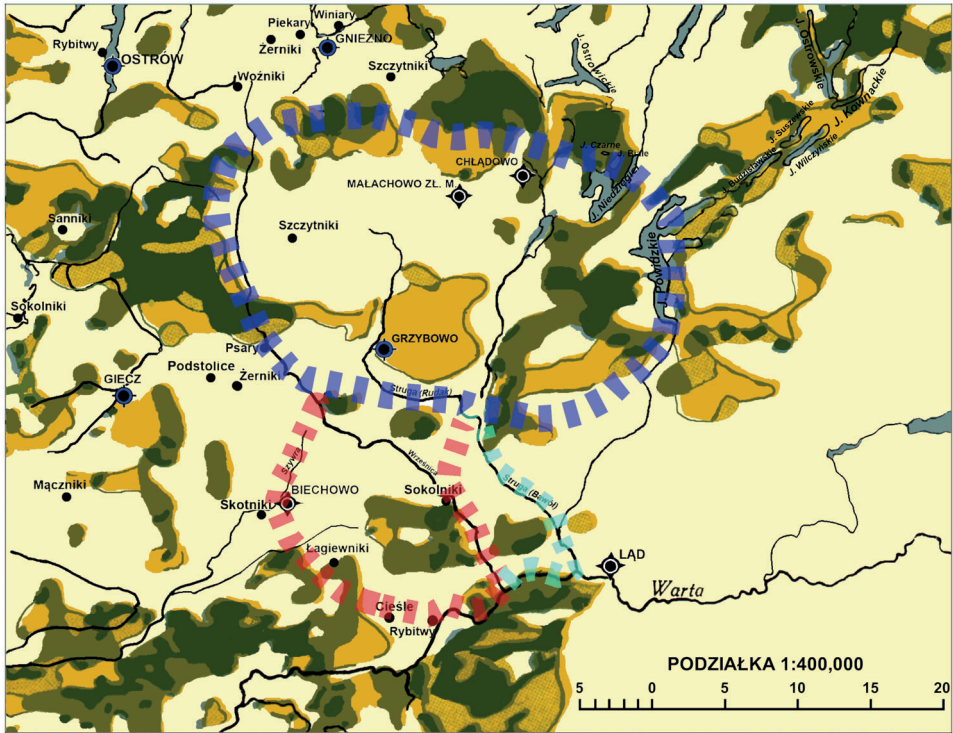
Ryc. 1. Grodzisko w Grzybowie; fot. M. Bogacki.

Ryc. 2. Numeryczny model terenu ALS LiDAR z rozmieszczeniem stanowisk archeologicznych wzdłuż doliny Strugi; oprac. A. Głód, W. Małkowski.

Ryc. 3. Grodzisko w Grzybowie wraz z lokalizacją bezpośredniego zaplecza osadniczego; fot. M. Bogacki, oprac. M. Danielewski.

Legenda

Obszar lasów i bagien, rzeki i jeziora
(wg J. Hładyłowicz)

- Obszar lasów w XX w.
- Obszar lasów i bagien na pocz. XIX w.
- Obszar lasów i bagien w końcu XVI w.
- Obszar lasów i bagien w końcu XIV w.
- Jeziora i rzeki

- Grody centralne
- Inne grody o młodszej/starszej chronologii niż Grzybowo
- Osady służebne
- Domniemany zasięg grzybowskiemu okręgu grodowego:
 - Model pierwszy
 - Model drugi (dwa warianty)

Ryc. 4. Domniemany zasięg grzybowskiemu okręgu grodowego oraz osadnictwo służebne; oprac. A. Głód.